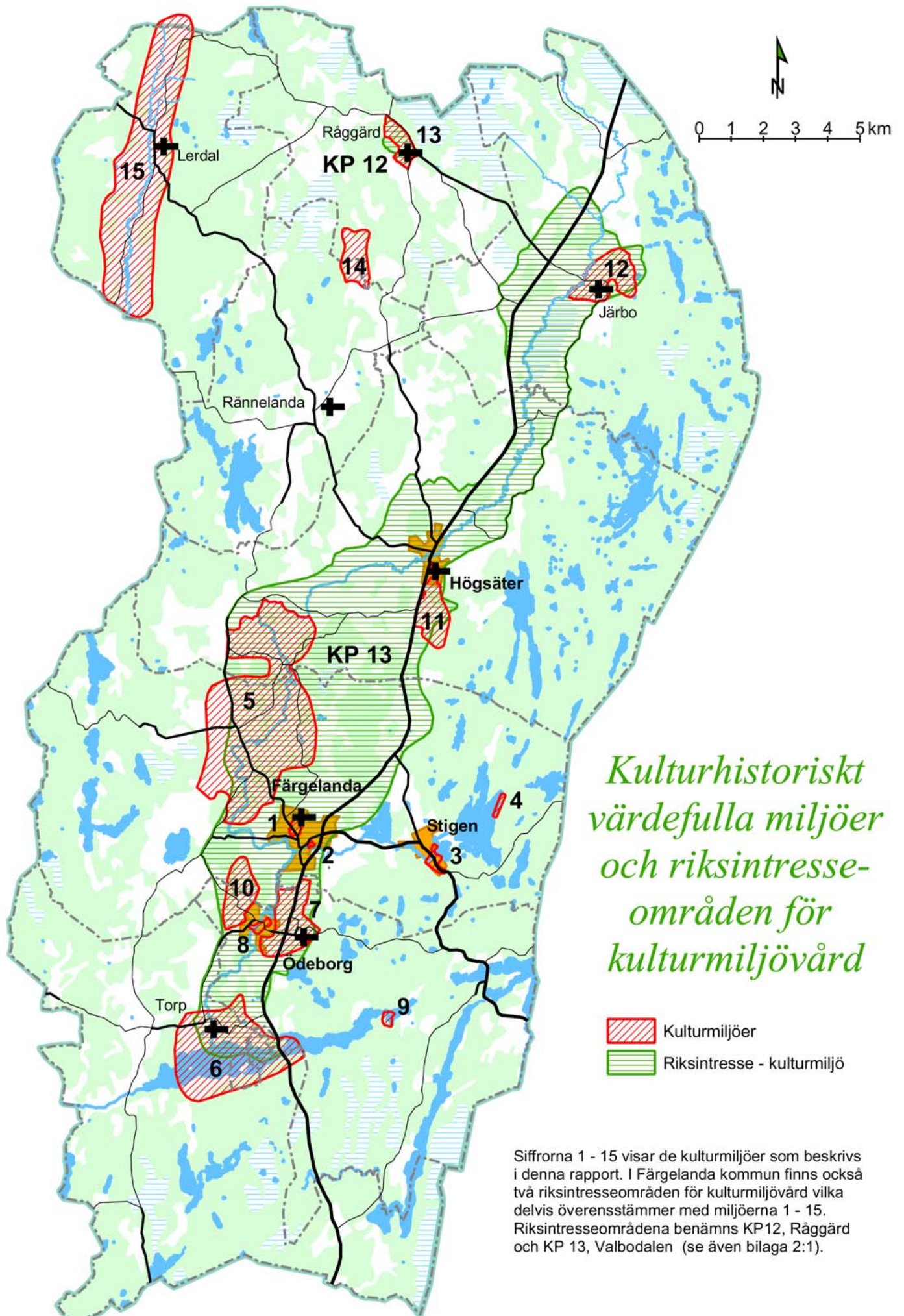

DEL 2

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA MILJÖER

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA MILJÖER

Sammanställning av värdefulla kulturmiljöer

Färgelanda kommun har tidigare bebyggelseinventerats och varit föremål för kulturhistoriskt inriktade utredningar. I samband med dessa har olika miljöer utvärderats som särskilt värdefulla. I flera fall bygger dessa utredningar på varandra och vissa områden har utpekats tidigare.

Utredningarna har något varierande infallsvinklar och beroende på det har tyngdpunkten varierat i de olika beskrivningarna och avgränsningarna av miljöerna. Vissa områden är komplexa och speglar flera olika företeelser och har en djup historisk dimension. Andra är mer entydiga och representerar en avgränsad företeelse.

Vid framtagandet av detta kulturmiljöprogram har miljöerna i tidigare program åter bedömts. Urvalet utgår från de förändringar som skett inom miljöerna och aktuella kriterier för bedömning av vad som anses kulturhistoriskt värdefullt. Vissa tidigare miljöer kvarstår, andra har utgått och i vissa fall har avgränsningarna förändrats. Om miljöerna har redovisats i tidigare rapporter finns detta angivet. Dessa miljöer har dock fått en ny numrering i anslutning till de nytillkomna miljöerna.

Inga särskilda rekommendationer har gjorts för de olika miljöerna. Sådana rekommendationer har en tendens att tappa aktualitet. Inför konkreta exploateringsåtgärder bör man överväga miljökonsekvensanalyser med fördjupade studier av det specifika området för att kunna göra en analys och rekommendationer som är kopplade till aktuella åtgärder. Det kan t ex vara en bebyggelseutredning, arkeologisk utredning eller analys av odlingslandskapet med hjälp av historiskt kartmaterial.

Förutom dessa generella rekommendationer föreslås i det särskilda handlingsprogrammet till kulturmiljöprogrammet vissa specifika åtgärder för några av de beskrivna kulturmiljöerna.

Sammantaget finns 15 miljöer redovisade i detta kulturmiljöprogram. Först följer en generell motivering för urvalskriterierna och sedan en beskrivning med motivering för varje miljö tillsammans med en kartbild. Miljöerna redovisas sockenvis utan inbördes gradering.

Enligt miljöbalken har kommunerna bl a ansvar för de s k *riksintresseområdena för kulturmiljövård*. Länsstyrelsens roll är att övervaka detta ff a vid kommunernas planarbeten. Beskrivningar av riksintressemiljöerna i Färgelanda kommun finns som bilaga i denna rapport. Beskrivningar av riksintressena finns också att tillgå via länsstyrelsens hemsida www.o.lst.se under rubriken ”kartskåp”. Textbeskrivningar finns på riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se, sökord ”riksintressen”.

Kulturhistoriskt värde, urvalskriterier

Kulturmiljövården brukar indelas in i tre huvudområden, arkeologi (fornlämningar), bebyggelse och odlingslandskap. Det kulturhistoriska värdet består flera faktorer som kan tillmätas ett område, en plats eller ett enskilt objekt. De kulturhistoriska värdena är i hög grad kvalitativa och därmed också ibland mer svårdefinierade än t ex rent ekonomiska eller tekniska.

Som grundläggande kulturhistoriska värden kan man se *kunskaps- eller dokumentationsvärden* och *upplevelsevärden*.

Kunskaps – eller dokumentationsvärden är de värden som gör att bebyggelsen, odlingslandskapet och fornlämningarna berättar något om historien och om sin tid. De kan t ex Berätta om naturförutsättningar, samhällsförhållanden, näringsliv, sociala villkor, arbetsförhållanden, byggnads- eller bostadsskick, religionsutövning, estetiska ideal mm. Genom att bevara och vårda kulturmiljöerna ges en möjlighet att förstå vår historia.

Upplevelsevärden är de värden som skapar upplevelser hos betraktaren eller brukaren. Det kan t ex vara byggnaders arkitektoniska eller konstnärliga värden liksom en tilltalande landskapsbild. Till upplevelsevärdena hör också identitets- och symbolvärden.

Värden som förstärker de grundläggande kunskaps- och upplevelsevärdena är *autenciteten* (ursprungligheten) och det *pedagogiska värdet*. Dessutom är *sällsynthet* och *representativitet* såväl nationellt, regionalt som lokalt av stor betydelse.

Kulturhistoriskt värde kan tillmätas såväl enstaka objekt som sammanhängande miljöer. En välbevarad helhetsmiljö har i allmänhet större kulturhistoriskt värde än t ex en enstaka byggnad som förlorat sitt ursprungliga sammanhang.

En beskrivning av begreppet "K-märkt" finns i del 3. Som bilaga redovisas också en del av kulturmiljövårdens terminologi.

I. KRING FÄRGELANDA KYRKA, Färgelanda socken (se karta på nästa sida)

Beskrivning

Medeltida sockencentrum med kyrka, prästgård och skolbyggnader. Kyrkogård och parkliknande omgivningar. Tidstypisk villabebyggelse huvudsakligen från 1950- och 60-talen.

Före järnvägens, Lelångenbanans, tillkomst 1895 var Färgelanda främst ett kyrkligt centrum utan tätortsbebyggelse. Färgelanda kyrka (1870) är belägen på en höjd och är vida synlig i trakten. Dåvarande kyrkoherden, Johan Ferlin, var en betydande personlighet som var drivande för kyrkans tillkomst. Han bidrog också i stor utsträckning till att Färgelanda blev ett betydande schartauanskt fäste. Den tidigare, medeltida, kyrkobyggnaden var belägen på kyrkogården söder om kyrkan. Platsen är markerad med ett träkors. Intill kyrkan finns prästgården (1838, 1860-tal) och söder om kyrkogården är den tidigare (gamla) kyrkskolan (numera församlingshem) beläget. Intill denna finns den ombyggda ”nya kyrkskolan” samt ett välbevarat mindre flerbostadshus med lärarbostäder (båda ca 1930). Gamla kyrkskolan har en bevarad karaktär och ett historiskt värde som visar skolans tidigare nära koppling till kyrkan och som del av ett traditionellt sockencentrum med kyrka, prästgård och skola.

Väster om kyrkan breder ett större villaområde ut sig, bl a längs Ferlins väg. Kulturmiljön innefattar en avgränsad del av villaområdet, längs Hedekasvägen, Ferlins väg och Aspvägen. Vid den senare bildar gatan och husen en väl sammanhållen helhet och karaktäristisk gatubild.

Motiv

Central plats i bygdens historia med traditionellt sockencentrum. Kyrkans storlek och läge manifesterar också sin tids stora kyrkliga verksamhet kopplat till personhistoriken kring kyrkoherden Ferlin. Välbevarad prästgård med bevarad funktion som bostad och expedition.

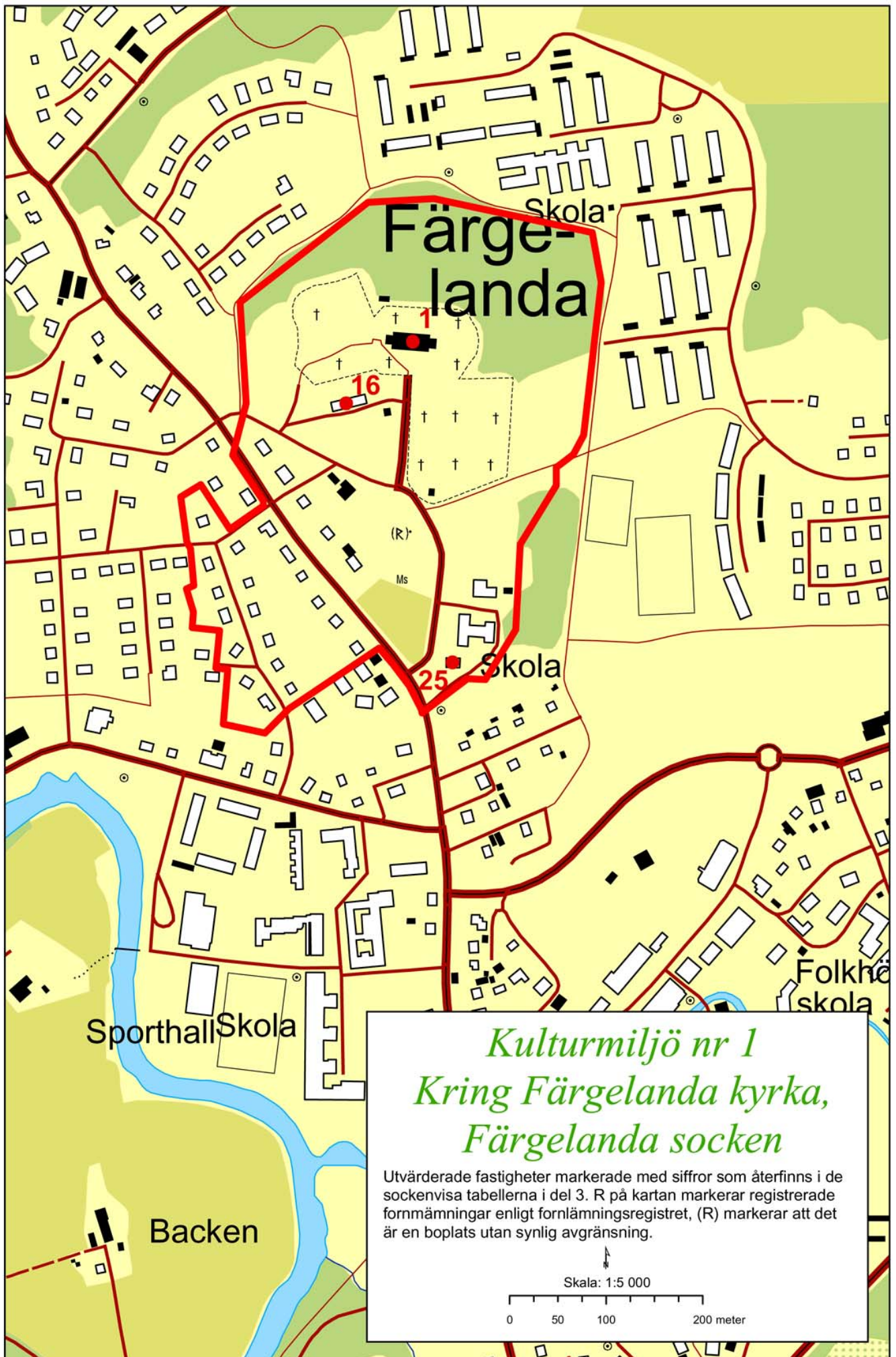
Den enskilda villornas ursprungliga karaktär är välbevarad och deras ursprungliga utformning bevarad i varierande grad. En av de äldsta villorna är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull i övrigt tillmäts fastigheterna inom miljöavgränsningen som helhet, ej som enskilda objekt, ett kulturhistoriskt värde, representativt för sin tid och bebyggelsekategori. Bevarandevärd är därför villabebyggelsens helhetsbild och karaktär.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:* Kyrkan och prästgården utvärderade som enskilda fastigheter.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

2. DALSLANDS FOLKHÖGSKOLA, Färgelanda socken (se karta på nästa sida)

Beskrivning

Folkhögskola med byggnader av olika ålder (1920-talet till 1990-talet) med parkområde intill Lillån (biflöde till Valboån). Folkhögskolan är centralt belägen i Färgelanda samhälle.

Dalslands folkhögskola startade 1905 i det då framväxande stationssamhället Färgelanda. Före Lelångenbanans tillkomst 1895 var Färgelanda främst ett kyrkligt centrum utan tätortsbebyggelse. Allmänt är folkhögskolor ”en nordisk skolform för vuxna som tillkom vid mitten av 1800-talet för att väcka nationalmedvetenhet och stärka den medborgerliga bildningen i breda folklager” (Nationalencyklopedin). Den första folkhögskolan i Sverige startade 1868 och de många folkhögskolor som sedan tillkommit har betytt mycket för folkbildningen och demokratiarbetet i landet.

I Dalsland finns planer på en folkhögskola dokumenterade från 1881 då frågan diskuterades på ett möte i Mellerud. 1905 bildades en folkhögskoleförening som tillsammans med landstinget och hushållningssällskapet kom att bli skolans ursprungliga huvudmän. Från början hade Mellerud anses som en självklar plats för skolan men eftersom de ledande männen var från Valbo härad beslöt man att skolan skulle förläggas till Färgelanda de första fem åren och därefter skulle man ta upp frågan på nytt. Skolan kom dock att bli kvar i Färgelanda. Nuvarande huvudman är Västra Götalandsregionen.

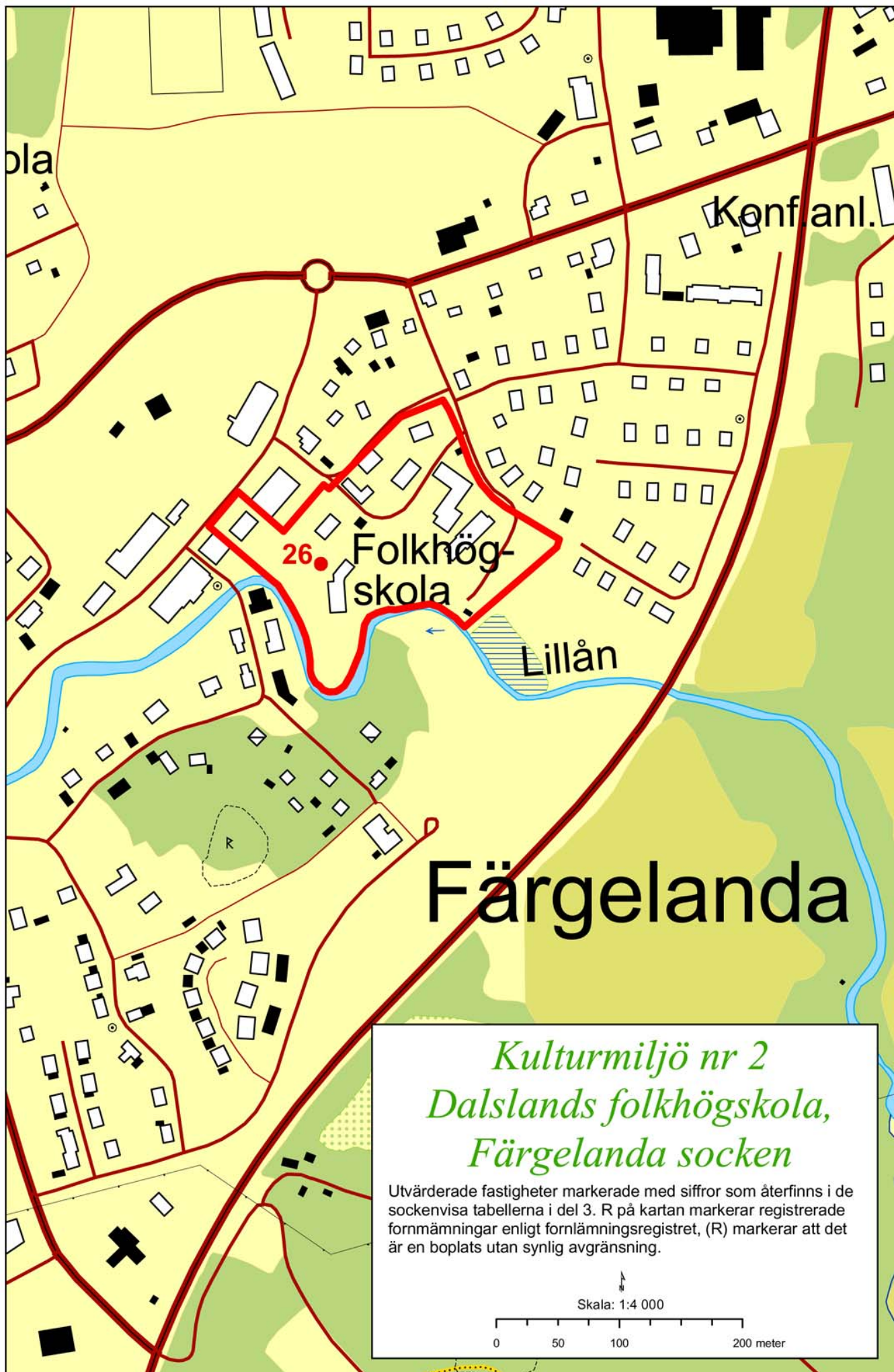
1905 startade skolan sin verksamhet i det s k bankhuset, en större träbyggnad vid Centrumvägen intill bibliotekshuset. ”Bankhuset” är uppfört omkring sekelskiftet 1900 och en av de få byggnader som finns kvar av Färgelandas äldre stationssamhällesbebyggelse.

1906 byggde folkhögskolan ett eget hus på platsen där biblioteket finns idag. Byggnaden användes från 1950 som realskola och revs 1970. Folkhögskolan har efterhand utvidgat sin verksamhet och innefattar numera ett 10-tal byggnader, uppförda från 1920-talet till 1990-talet i ett parkområde intill Lillån, öster om de ursprungliga byggnaderna intill Centrumvägen. Flera av folkhögskolans byggnader har efterhand delvis förändrats men sammantaget tillmätts bebyggelsen kulturhistoriska värden. Av enskilda byggnader framträder den f d rektorsbostaden samt de s k gamla och nya Nunnebo som mer ursprungligt välbevarade.

Kulturmiljön innefattar folkhögskolans fastighet (Färgelanda Prästgård 1:43) samt ”bankhuset” (på Färgelanda Prästgård 1:65). Huset är idag ett affärs- och bostadshus som delvis byggts om men väsentliga delar av dess ursprungliga karaktär och utformning är bevarad. Byggnaden tillmätts ett särskilt värde som en del av folkhögskolans och stationssamhällets historia.

Motiv

Väl sammanhållen bebyggelsemiljö med viktiga social- och lokalhistoriska värden. Dalslands folkhögskola är och har varit en betydelsefull institution för Färgelanda och som funnits här i stort sett under hela samhällets historia. Folkhögskolan är också betydelsefull ur ett dalsländskt perspektiv och socialhistoriskt då folkhögskolorna har varit viktiga utbildningsinstitutioner i Sverige sedan slutet av 1800-talet.

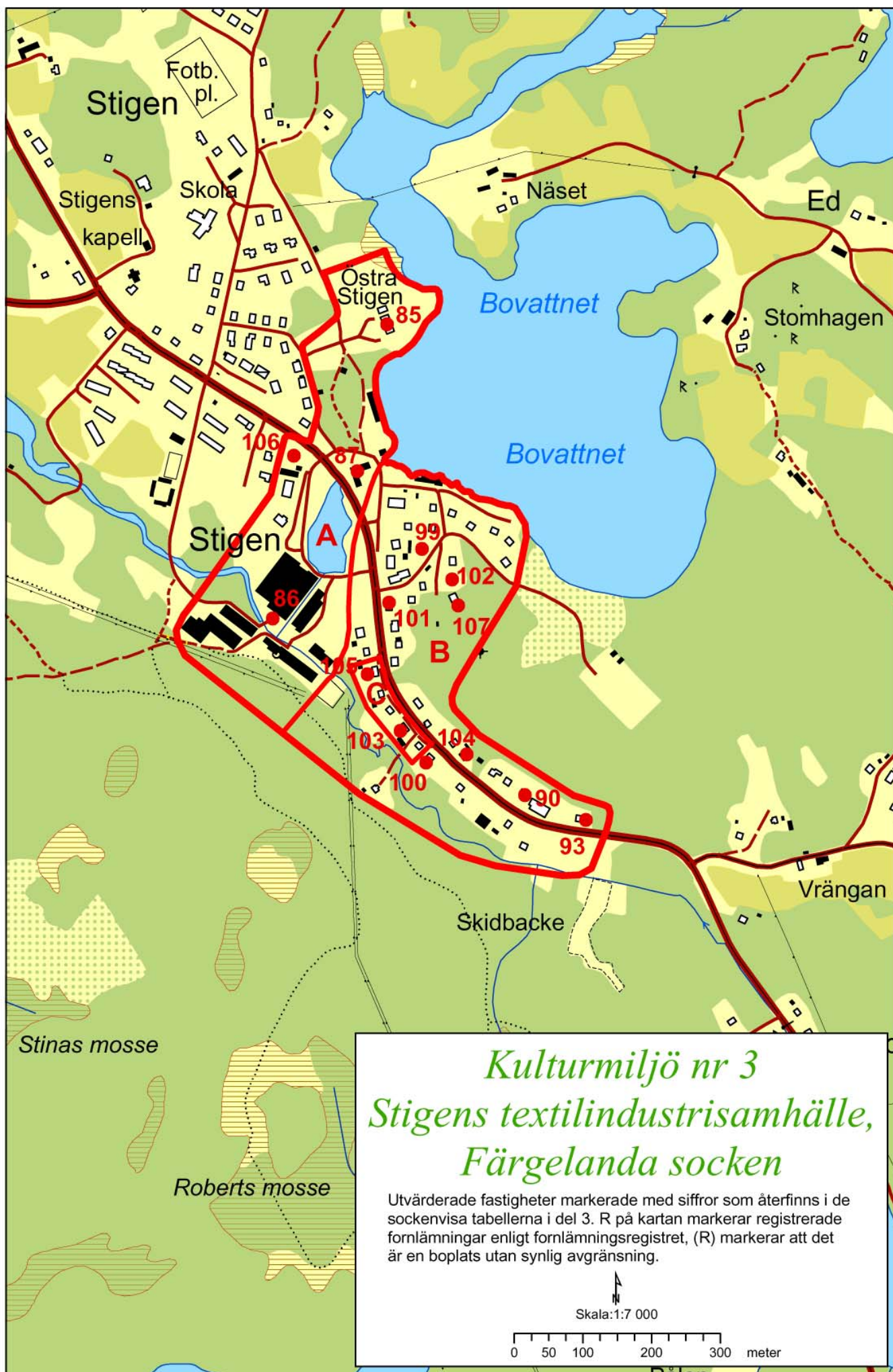

Utvärderad i tidigare rapporter

Ej tidigare utvärderad.

Riksintresse

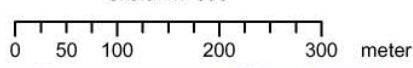
Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

Kulturmiljö nr 3
Stigens textilindustrisamhälle,
Färgelanda socken

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplatz utan synlig avgränsning.

Skala: 1:7 000

3. STIGENS TEXTILINDUSTRISAMHÄLLE, Färgelanda socken

Beskrivning

Industri- och bostadsbebyggelse i mindre f d bruksort (textilindustri). Industri- och kraftverksbyggnader från 1900-talets första hälft. Herrgårdsbyggnad från 1800-talet. Bostadsbebyggelse med mindre flerbostadshus och egna hem huvudsakligen från perioden 1920-60.

Textilindustrin i Stigen utvecklades under andra hälften av 1800-talet. Kring de fall Lillån bildar vid sitt utlopp från Bovattnet och vidare mot Björvattnet väster om Stigen fanns redan på 1600-talet sågar, mjölkvarnar och stampar (äldre typ av anläggning för krossning och sönderdelning av material, stampverk hade stor betydelse för den tidiga industrialiseringen). Två större gårdar har under lång tid dominerat området, Östra Stigen och Västra Stigen. Under 1800-talet omnämns vadmalsstamp, benstamp, färgeri- och väveriverksamheter vid Östra och Västra Stigen.

Som på många andra platser utvecklades också textilindustrin i Stigen genom s k förlagssystem. Principerna med förlagssystem bygger på att t ex sömmerskor och vävare förses med material och utför sina arbeten i hemmen. Vid övergången till industri utförs sedan motsvarande arbete med maskiner i särskilda fabrikslokaler. Magnus och Maria Andersson på Östra stigen, "herrgården", startade förlagsverksamhet i slutet av 1850-talet bl a med spinning och sömnad. "Maria på Stigen" är känd för sitt stora engagemang och kunnande inom många områden, bl a var hon en skicklig väverska och mönsterritare.

1874 etablerades Stigens yllefabrik under namnet firma Magnus Andersson. Förutom förlagsverksamheten byggdes först ladugården om till spinneri men 1879 uppfördes en särskild spinneribyggnad med färgeri på fabriken nuvarande plats. Intill vattenfallet nedanför dammen fanns då också ett tegelbruk. Efterhand som verksamheten växte utökades fabriksbebyggelsen och tegelbruket försvann omkring sekelskiftet 1900. 1889 ändrades företags namn till Firma Stigens Yllefabrik, Västra Stigen inköptes och makarna Andersson överlät fabriken ett år senare till sina söner Hjalmar och Valdemar, direktör respektive disponent. 1895 omvandlades företaget till aktiebolag. Företaget var fram till 1928 i familjen Anderssons ägo. Östra och Västra Stigen kom under 1920-talet i annan privat ägo.

Företagets verksamhet kom under 1900-talet att präglas av både upp- och nedgångar. 1930 tvingades man att slå igen och ca 150 personer blev arbetslösa. Driften återupptogs dock i mindre skala av den nybildade Svenska Yllekoncernen, en sammanslutning av mindre textilföretag med syftet att rädda svensk ylleindustri och med huvudort i Borås. 1940-talet innebar en rejäl expansion och antalet anställda steg till närmare 500. Framgångarna fortsatte även på 1950-talet.

På 60-talet började problemen för svensk tekoindustri, vilket också kom att påverka utvecklingen i Stigen. 1966 sammanslogs Kilsunds AB och Svenska yllekongcernen AB till Saxylle-Kilsund med spinning koncentrerad till Stigen och vävning, beredning och administration till Borås. 1970 övergick fabriken i Stigen i Statsföretags och Eisers ägo varpå en tredjedel av de 245 anställda blev arbetslösa. 1977 blev Eiser ägare till hela den statliga s k tekogruppen och 1981 överfördes bl a fabriken i Stigen till statliga Procordia. Efter flera statliga och kommunala försök, att rädda industrin i Stigen, bl a genom investeringar i nya byggnader, lades den ner 1987 och ca 125 personer blev arbetslösa. Efter nedläggningen har flera mindre verksamheter bedrivits i industrilokalerna, som också delvis stått tomma.

Ur ett Dalslandsperspektiv är Stigen landskapets enda exempel på en ort där textilindustrin fick ett betydande genomslag och blev samhällsbildande. Stigens 1900-talshistoria överensstämmer med många andra mindre bruksorter där "bolaget" dominerat samhällslivet på de flesta plan och förutom fabriksbyggnader, magasin och kraftverk bl a uppfört ett flertal bostadshus. Liksom på många andra platser avvecklade industrin stora delar av sitt bostadsinnehav åren runt 1970. I Stigen sålde Saxylle-Kilsund i slutet av 1960-talet företagets bostäder till kommunen som sedan sålde vidare till privatpersoner.

Den utpekade kulturmiljön innefattar samhällets sydöstra del och kan indelas i tre särskilt framträdande områden.

* Delområde A utgörs huvudsakligen av själva fabriksområdet med industribyggnader och magasin dels från tiden omkring sekelskiftet 1900 och dels 1940-talet, båda expansiva perioder för företaget. Rakt igenom fabriksområdet rinner Lillåns vatten. Vid åns utlopp ur Bovattnet, norr om fabriken finns en välbevarad äldre kraftverksanläggning från 1910-talet. Mellan kraftverket och fabriken finns den karaktäristiska sk fabriksdammen. Norr om fabriksområdet är Östra Stigen, "herrgården" belägen på en höjd intill Bovattnet. Av den ursprungliga gårdsanläggningen återstår huvudbyggnaden och söder om den en del av det f d stallet, numera ombyggt till fabriksbyggnad. Själva herrgårdsbyggnaden är uppförd under 1820-talet och har senast genomgått en omfattande renovering på 1970-talet men har bevarat väsentliga delar av dess ursprungliga karaktär. Östra Stigen ägs och förvaltas sedan 1983 av en stiftelse. Delområde A innefattar också tre fastigheter väster om fabriksdammen som hört samman med företaget. Den sydligaste (Stigen 6:2) är en f d direktörsbostad och den nordligaste (Stigen 7:35) har bl a varit kamrersbostad. Mellan dessa fanns tidigare en byggnad med arbetarbostäder.

* Delområde B innefattar huvudsakligen tidstypisk bostadsbebyggelse från perioden kring 1940-talet. En expansiv period i Stigen då företaget uppförde flera mindre flerbostadshus på höjden öster om fabriken och Vänersborgsvägen. Här finns också tre egna hem från samma tid samt ett äldre bostadshus. Intill sjökanten finns en f d tvättstuga, uppfört av företaget för anställda men även för övrig allmänhet.

* Delområde C utgörs av en rad med fem fastigheter, ursprungligen arbetarbostäder uppförda av företaget omkring 1920. Bebyggelsen längs Vänersborgsvägens södra del utgör en karaktäristisk bebyggelsemiljö och gatubild med husrader på båda sidor om vägen. Terrängen sluttar relativt kraftigt ned mot en bäckravin väster om vägen. Fastigheterna inom delområde C är belägna nedanför vägen i denna sluttning. Två av byggnaderna är lika varandra och innehöll ursprungligen en lägenhet om två rum och kök på varje våningsplan. De andra tre är också lika varandra och innehöll ursprungligen en lägenhet om ett rum och kök på varje plan. I övrigt är bebyggelsen längs den del av Vänersborgsvägen som ligger inom kulturmiljön som helhet av lite varierande utformning varav några fastigheter utvärderats som kulturhistoriskt värdefulla enskilda objekt.

Motiv

Sammanhållen helhet av 1900-talsbebyggelse, industri- och bostadsbyggnader, som speglar ett mindre industrisamhälles utveckling. Huvuddelen av bebyggelsen är i väsentliga delar välbevarad och är uppförd under perioden när textilindustrin expanderade och dominerade samhällsutvecklingen i Stigen. Industri- och socialhistoriska värden.

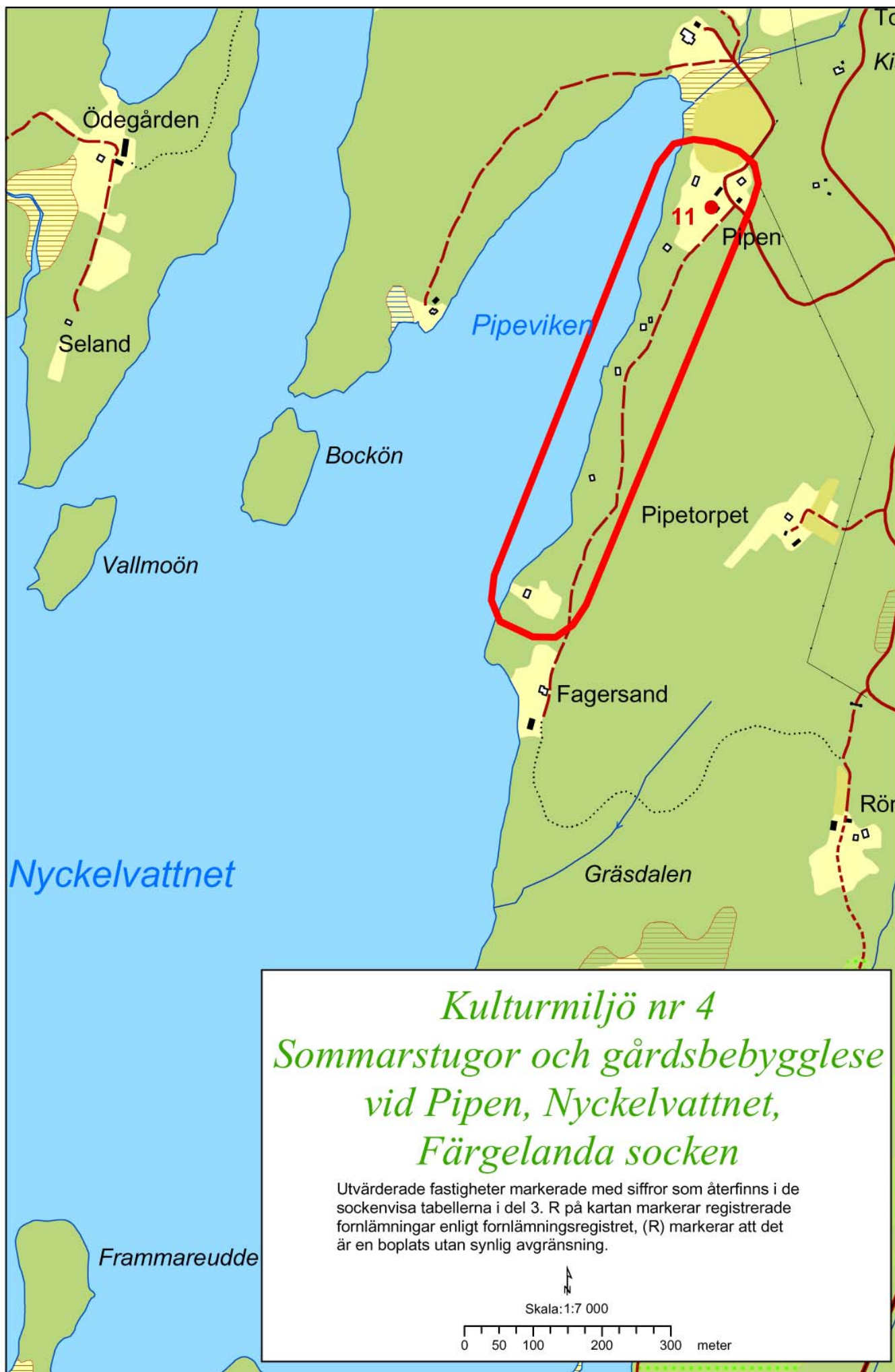
Karaktäristisk gatubild och bebyggelsemiljö längs Vänersborgsvägen.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Fabriksområdet och några enskilda fastigheter utvärderade.

Riksintresse

Ingår ej i riksintresse för kulturmiljövården.

4. SOMMARSTUGOR OCH GÅRDSBEBYGGELSE VID PIPEN, NYCKELVATTNET, Färgelanda socken

Beskrivning

Karaktäristisk och tidstypiskt sommarstugebebyggelse intill äldre gård vid Pipeviken, Nyckelvattnet i Kroppefjällsområdet.

Kroppefjäll är en stor platå, ca en mil bred och två mil lång som avskiljer jordbruksbygderna på Dalbosläätten i öster och i Valbodalen i väster. Fjället sträcker sig över flera kommungränser och ungefär halva dess yta finns inom Färgelanda kommun. Längs Kroppefjälls östra och västra sidor finns markanta branter men mot norr och söder planar platån ut. Kroppefjällsområdet domineras av skog, sjöar och små dalgångar i nord-sydlig riktning. Uppe på själva fjället har funnits en del bosättningar, bl a torpbebyggelse på 1800-talet och in på 1900-talet, varav det mesta idag är borta. Den kvarvarande glesa bebyggelsen domineras av fritidshus, antingen f d torp eller senare tillkomna sommarstugor och är i huvudsak belägen i områdets utkanter där även viss bebyggelsen för permanentboende finns.

Nyckelvattnet är en av de större sjöarna och belägen i sydvästra kanten av Kroppefjällsområdet. I sjöns nordöstra del finns Pipeviken och gården Pipen med välbevarad gårdsbebyggelse från 1800-talets senare del och 1900-talets början. Pipen har ursprungligen legat under gården Ed längre söderut vid sjön västra sida. Till Pipen har hört Pipetorp, ca 500 m söder om gården. Pipens gårdsbebyggelse är numera avstyckad och brukas som fritidsfastighet.

Intill och söder om gården, längs stranden, finns en rad med sex sommarstugor på tomter avstyckade från Pipens marker. Stugorna, från 1960-talet, är tidstypiskt relativt enkelt utformade. Tillkomsten speglar företeelsen med fritidsbostäder, att sommarstugor började bli mer allmänt förekommande från 1940-talet och framåt. Ofta avstyckades tomter från gårdar på mark som hade liten betydelse för jordbruket.

Kulturmiljön utgörs av gården Pipen och raden med sommarstugor längs sjön. Det är en sammanhållen bebyggelsegrupp samtidigt som de enskilda byggnaderna är individuellt uppbyggda på naturtomter intill vattnet. Vissa mindre ombyggnader har skett men stugorna har i stort välbevarad och ursprunglig utformning och karaktär. Stugornas ursprungliga funktion, som enbart sommarboende, är också bevarad. Ingen av sommarstugorna är utvärderade som enskilda kulturhistoriskt värdefulla fastigheter men de har betydelse för miljös kulturhistoriska värde som helhet.

Motiv

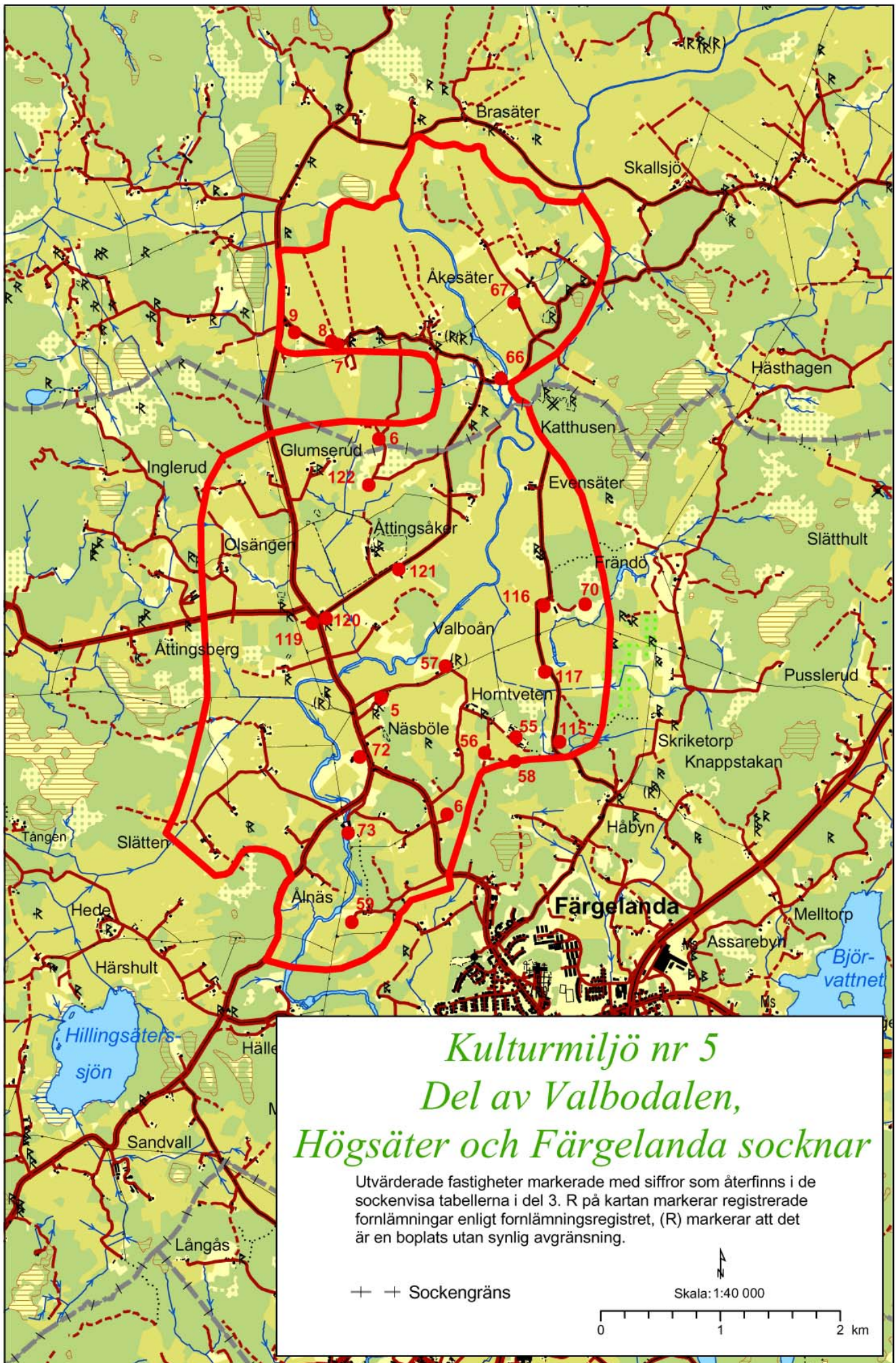
Välbevarad och sammanhållen tidstypisk sommarstugebebyggelse, representativ för sin tid och byggnadskategori. Miljön speglar en viktig del av efterkrigstiden då sommarstugor blev en allmän företeelse. Representativt också för sommarstugebebyggelsen inom Kroppefjällsområdet.

Utvärderad i tidigare rapporter

Ej tidigare utvärderad miljö eller enskilda objekt.

Riksintresse

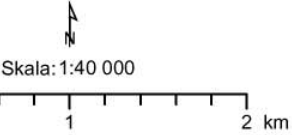
Ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

*Kulturmiljö nr 5
Del av Valbodalen,
Högsäter och Färgelanda socknar*

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.

+ + Sockengräns

5. DEL AV VALBODALEN, Färgelanda och Högsäters socknar

Beskrivning

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar och bebyggelsevärden i ett delvis böljande och kuperat odlingslandskap kring Valboån. Miljön avgränsas i norr av Valboåns krök sydost om Hede och följer därefter dalgången utefter ån och landsvägen för att avslutas i söder vid gårdarna Ålnäs och Ödegården.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen ”säte”, ”plats”, ”ställe” och inte som i vissa andra områden fäbod.

Inom kulturmiljön finns spår från många olika tidsperioder vilka visar på människans långvariga nyttjande av marken i dalgången. Landskapsbilden är tilltalande med ett kulturlandskap kring Valboån som hålls öppet genom odling och bete. Carl von Linné reste genom Dalsland på 1700-talet och berättade att andelen åkermark i förhållande till slätterängar och gemensamma stora betesmarker var liten. Detta ser vi inte så mycket spår av idag då man under 1800-talets stora havreexpansion plöjde upp ängsmarkerna till åkermark. Gårdarna i området består ofta av större brukningsenheter och är väl spridda i landskapet, bybildningar är ovanliga. Gårdarna bildar ofta en sammanhängande bebyggelse med huskropparna vanligtvis placerade i en öppen fyrkant kring en rektangulär gårdsplan eller i vinkel mot varandra. Gårdsplanen inramas ofta av gamla lövträd eller ett stort vådräd nära boningshuset.

Fornlämningsbilden är ganska jämnt spridd inom miljön och domineras av lämningar från järnåldern. Det är framförallt järnåldersgravar, både ensamliggande och samlade i stora fält som det vid Källarkullen (nära Åkesäter och Högen), vilket består av ett 30-tal högar och skeppsformiga stensättningar. Andra förhistoriska perioder såsom sten- och bronsålder är också representerade inom miljön i form av boplatsindikationer, gravrösen och skålgropslokaler.

I den södra delen av miljön ligger Ödegården och torpet Grönhult. Söder om Ödegården, beläget på en kulle, finns ett småskaligt odlingslandskap, upplappat med små tegar, betesmarker och ängar. Kullarna mellan åkrarna är bevuxna med gran, björk, al och enbuskar samt en hel del ek. Öppna, betade raviner löper från landsvägen som sluttar ned mot Valboån. På den motsatta sidan ligger gården Ålnäs på ett krön invid Valboån. Mangårdsbyggnaden är en välbevarad äldre parstuga.

I det böljande odlingslandskapet vid Bandene bedrivs ett aktivt jordbruk med vallodling och spannmålsodling. Åkerlandskapet avgränsas i väster av skogsklädda berg, åkerholmar och slingrande vägar löper mellan gårdarna i krönlägen. Samma bebyggelselägen kan man se på skifteskartor från tiden 1700/1800. Då, liksom nu, fanns en mångfald av byggnader och gårdsenheter i området. I dag möter man ett uppdiklat landskap som skapades då ängsmarker

odlades upp under havreexpansionen på 1800-talet. Årenarna runt Valboån är öppna och välhävda. I sydväst finns vid Slätten två gårdar på ett mjukt krönläge. Bandane nämns skriftligt första gången 1378 i ett medeltida diplom. Enligt jordeboken 1540 bestod Bandane av två gårdar (skattehemman) om vardera ett mantal vilka var ovanligt stora hemman för bygden vid denna tid.

Landskapsbilden mellan Näsbole och Åttingsåker präglas av gårdarnas imponerande krönlägen och den slingrande Valboån som håller samman landskapet och gårdsbebyggelsen. Fram till 1828 låg gården Näsbole där Valboån gör en skarp krök litet längre norr om gårdens nuvarande läge platsen benämns "Näsbole gamla tomt". Här finns några gravar från järnåldern men idag inga spår av den gamla bebyggelsen. Även Årbol, Horntveten, Bärbole, Bäckerbole och Olsängen är gårdar med monumentala lägen där den visuella kontakten mellan gårdarna och Valboån är påtaglig. Samtliga gårdar finns upptagna i den äldre jordeboken från 1540 och samtliga utom Horntveten och Näsbole var då frälsehemman. Vid Olsängen finns fossil åkermark.

Till kulturmiljöns centrala område hör också gårdarna Evensäter och Norra och Södra Kylsäter. Landskapet präglas av ett modernt jordbruk med fullåkerskaraktär. Här finns inga rester kvar av ängs- och betesmarker då dessa odlades upp under 1800-talet. Norra Kylsäter har enligt den äldre jordeboken varit kyrkohemman och Södra Kylsäter benämns som säteri (sätessgård) och frälsehemman. Norra Kylsäter omges idag av gamla askar. Den visuella kontakten mellan gårdarna, över landskapet är påtaglig.

Inom kulturmiljön finns flera gårdar som tillmäts ett särskilt kulturhistoriskt värde. De har imponerande lägen och gårdsbyggnader med påkostad utformning. Bebyggelsemönstret är från tiden efter jordbrukets skiftesreformer vid 1800-talets mitt. Bebyggelsen på normalstora och expanderande gårdar förändrades då mot större regelbundenhet och symmetri, något som tidigare varit begränsat till frälse- och kronogårdar. Efter förebilder från i första hand herrgårds- och säterimiljöer men också från större prästgårdar och militära boställen kompletterades ofta manbyggnaderna med flygelbyggnader, vanligtvis en eller ett par bodar och en lillstuga. Bland mangårdsbyggnaderna i området förekommer såväl parstugor i två våningar som enkla salsbyggnader. Exempel på denna typ av mer representativ gårdsbebyggelse är bl a Näsbole och gårdarna Norra och Södra Kylsäter. Till de senare hör också välbevarad torpbebyggelse (Kroken och Lugnet).

Gårdslägena efter vägen från Västra Edstena över Norra Edstena till Edstenafors har en annan karaktär jämfört med gårdarna i krönlägen. Gårdarna ligger i sluttningen på norra sidan av en bergshöjd. Här finns blockrika betesmarker som sluttar i nordlig riktning ut mot de stora åkermarkerna. Norra Edstena har nästan en bykaraktär p.g.a. de många ekonomibygnaderna runt gårdarna. I slutet av 1700-talet började bönderna i Norra Edstena bryta upp små åkerteigar i de stora ängsmarkerna norr om byn. På skifteskartor kan man också se att en stor samfällad mosse helt uppodlades under 1800-talet.

Vid Edstenafors och Valboån finns en stenvalvsbro från 1830-talet som tillsammans med intilliggande kvarnbyggnad är av industri- och kommunikationshistoriskt intresse. Bron är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull i läns museets broinventering (1978).

Vägen från Edstenafors mot Högsäter går uppe på ett höjparti/moränås. Här fanns det enligt 1890-talets ekonomiska karta många små torp och backstugor under 1800-talet. Vid en av dessa platser "Domhalla" fanns det då både ett torp och en backstuga. Av detta återstår idag endast några byggnadsgrunder, en jordkällare och ett område med välvda, avlånga åkerteigar. Vägen passerar Åkesäter och Högen som ligger på kullar nedanför och väster om denna

höjdrygg. Kring Åkesäter och Högen finns fornlämningar, gårdsbebyggelse och öppet odlingslandskap i en bygd som delvis har karaktären av skogsbygd. Vid Åkesäter finns också en välbevarad dalslandsstuga.

Motiv

Lång agrarhistorisk kontinuitet. Tilltalande och öppet kulturlandskap kring Valboån med levande jordbruk. Stor mängd fornlämningar med dominans från järnåldern. Karaktäristiska bebyggelselägen med lång kontinuitet. Välbevarad och representativ gårdsbebyggelse.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:* Området kring Åkesäter och Högen utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Flera av gårdarna inom kulturmiljön utvärderade som kulturhistoriskt värdefulla enskilda fastigheter.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:* Området kring Åkesäter och Högen utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

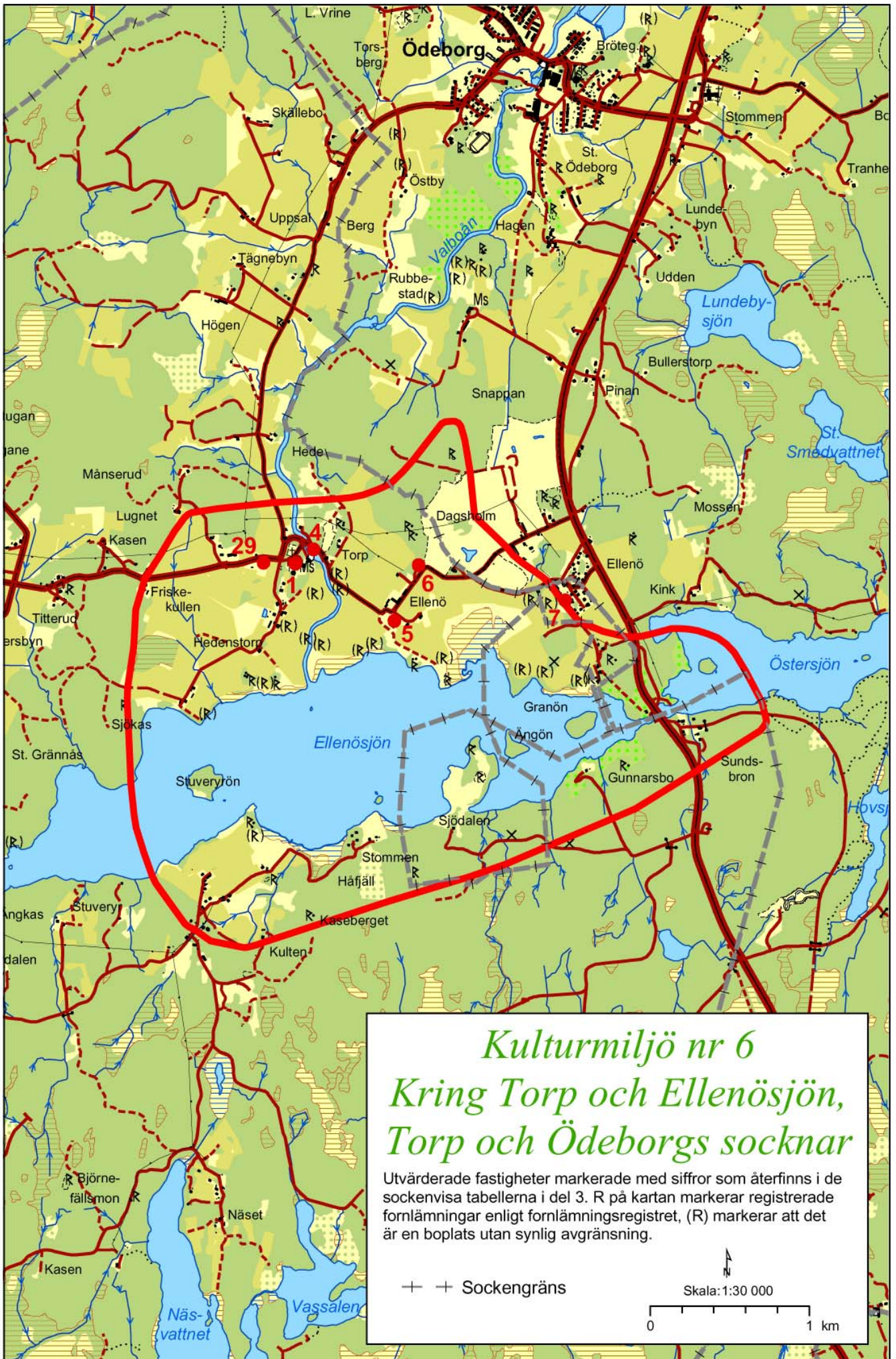
- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994: 5:* Miljön överensstämmer delvis med område 07-05.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3.*

- *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78, Älvsborgs läns museiförening 1978:* Stenvalvbron (bro nr P 1086-1) vid Edstenafors utvärderad i grupp 1A.

Riksintresse

Miljön ingår delvis i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen samt delområdet KP 13:4.

6. KRING TORP OCH ELLENÖSJÖN, Torps och Ödeborgs socknar

Beskrivning

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar, odlingslandskaps- och bebyggelsevärden. Miljön innefattar större delen av Ellenösjön med intilliggande områden norr, söder och öster om sjön. I avgränsningen ingår en del av Valboån och dess utlopp i Ellenösjön, området kring Torps kyrka och Ellenö gård, södra stranden av sjön med Stuveryr samt Ellenösundet. Koncentration av fornlämningar, främst stenåldersboplatser, längs Ellenösjöns norra strandkant. Spåren efter ett för Dalsland storskaligt herrgårdslandskap i norr och i söder ett småskaligt utmarkslandskap med övergivna torpmiljöer. Kommunikationshistoriskt intressant område vid Ellenösundet med olika broar, väggenerationer och del av den nedlagda Lelånganbanan.

Ellenösjön ligger i en öst-västlig dalgång genom vilken Valboån rinner till västerut mot havet och Munkedal vid Saltkälleforden. Genom Ellenösundet förenas Ellenösjön med Östersjön som utgör dalgångens fortsättning österut. De båda sjöarna utgör en del av det större havssund som för ca 10 000 år sedan sträckte sig från nuvarande Munkedal in mot Väneren. På nordsidan passerar också Valboån nära Torps kyrka och har sitt utlopp i sjön ca 800 m söder om kyrkan vid det s k Åoaset ett äldre namn på åmynning. Kyrkplatsens ålder är osäker, den nuvarande kyrkan är uppförd på 1750-talet och har eventuellt haft en medeltida föregångare på samma plats. Strax väster om kyrkan finns prästgården med en välbevarad äldre tiondebod.

Fornlämningsskildern i området är sammansatt och domineras av flintfynd av äldre och yngre stenålderskaraktär, längs Ellenösjöns norra strandkant. De äldsta inslagen härstammar troligen från tiden då sjösystemet hade förbindelse med västerhavet för ca 9000 år sedan. Även bronsåldern kan anas i området och ett dominant inslag i området är Dalslands näst största gravröse, den s k jättegården, belägen ca en km norr om Ellenö gård. Ytterligare ett röse från bronsåldern ligger strax söder om Ellenösjön. Järnåldern är också rikt representerad i området med framförallt gravlämningar som finns både intill stenålderslämningarna och utanför dessa i lite mer höglänt terräng

På norra sidan av sjön vid Valboåns mynning, runt storgårdarna Ellenö och Dagholm (numera konferensanläggning och golfbana), och längs med dalen vid Hedenstorp öppnar sig ett storskaligt odlingslandskap med stora sammanhängande åkermarker som brukas ända ned till sjön. Områdena längs med sjöstranden utgörs idag av välbetade och öppna strandängar med höga naturvärden. På de torrare backarna ovanför strandängarna finns vackra blandlövhagar med bl.a. stora ekar och det är på och kring dessa kullar som boplatser och gravar är belägna.

På södra sidan av sjön höjer sig branta berg och mellan dessa finns områden med ett småskaligt, öppet odlingslandskap med välbetade betesmarker. Idag är det främst runt Stuveryr som ett aktivt jordbruk finns kvar. Enligt *Ortnamnen i Älvsborgs län* betyder namnet stugan (stuva, stova) på en röjning i skogen och 1540 fanns här enligt den äldre jordeboken ett skattehemman. I området finns stenåldersboplatser samt gravar från bronsåldern, s k rösen. I detta skogiga, höglänta område fanns det under 1800-talet en mängd torp som etablerades på utmarken. Idag är det endast namnen på kartan som minner om denna torpbebyggelse. Men man kan fortfarande finna spår efter åkerlappar, jordkällare och ett stort vårdträd på platsen för torpen

Vid platsen för Åseruds gamla tomt, en udde som sticker ut i sjön, finns ett välbevarat och tilltalande odlingslandskap. Åserud nämns skriftligt i jordeboken från 1696 och var då ett ej skattelagt frälsetorp på Dagsholms ägor. Torpet övergick i början av 1700-talet till en gård om 1/8 mantal. Den siste arrendatorn flyttade härifrån 1887. Enligt ekonomiska kartan från 1890-talet fanns här en gård med en mosaik av små åkertegar, slåtterängar och lövskog. Idag kan man i det välbetade området, vilket även har höga naturvärden, se spåren efter gårdens bebyggelse och markanvändning. Spår av gamla stengärdesgårdar, husgrunder, odlingsrösen och gamla åkertegar finns fortfarande kvar.

Ellenö gård är den största av de få herrgårdsanläggningarna i Färgelanda kommun. Vid 1500-talets mitt fanns betydande delar av den dalsländska frälsejorden (adelns jordinnehav) i anslutning till Valbodalen och då främst i socknarna, Färgelanda, Torp och Ödeborg. Efter hand kom merparten av frälsejorden att övertas av självägande bönder. Ellenö, eller Elne (äldre stavning), är omnämnt åtminstone sedan 1400-talet har ägts av flera kända adelsläkter, en period t o m av kung Karl XIV Johan. Huvudbyggnaden (1806) är belägen i ett krönläge med ekonomibyggnaderna samlade i slutningen norr om denna. Gården omges vackra gamla lövträd och av uppodlad åkermark med raka vägsträckningar orienterade mot huvudbyggnaden. Ellenö gård historia är innehållsrik, alltifrån en eventuell tidig medeltida föregångare, en gårds- eller försvarsanläggning på Husön vid stranden söder om dagens gårdsanläggning. Vid sekelskiftet 1900 fanns här, förutom ett stort jordbruk, lanthushållsskola, mejeri, tegelbruk, och en kvarn vid fallet strax norr om kyrkan. På platsen kvarstår fortfarande i drift ett mindre vattenkraftverk, sannolikt från 1900-talets början.

Vid Ellenösundet sluttar bergssidorna på flera ställen brant ner mot vattnet och ger en karaktäristisk inramning till den natursköna platsen. Det smala sundet har troligen sedan lång tid utgjort ett naturligt läge för kommunikation över de långsträckta sjöarna. Över sundet leder dagens huvudväg genom Färgelanda kommun och västra Dalsland, väg 172, på en bågbro av betong från 1965. Intill den moderna vägen slingrar sig den äldre landsvägen, bl a med vägräcken uppburna av stenpollare, längs branterna på båda sidor om sundet och över en lägre äldre fackverksbro av nitade plåtbalkar från 1887. Som större landsväg tycks dock denna sträckning vara relativt sent tillkommen, från mitten av 1800-talet. Huvudvägarna från Valbodalen söderut mot Bohuslän och Uddevalla var tidigare vägen via Torps kyrka till Valbo-Ryr och västerut till Munkedal samt vägen söderut från Rådanefors längs sjön Långhalmens västra sida. De båda landsvägsbroarna broarna tillmäts ett särskilt kulturhistoriskt värde och den äldre är utvärderad i läns museets broinventering (1978).

Vid sundet finns också stora fundament efter en järnvägsbro. Uddevalla – Lelångenbanan (ULB) trafikerades 1895-1964 mellan Uddevalla och Bengtsfors. Det var en smalspårig (891 mm), ursprungligen privatbana, som förstatligades 1940. Banans sträckning motsvarar ungefär väg 172, centralt genom det område som idag är Färgelanda kommun. Järnvägen fick, liksom på många andra platser stor betydelse för samhällsutvecklingen (se även avsnitten kommunikationer, industrialisering och tätortsutveckling i del 1).

Banvallen efter Lelångenbanan finns bevarad på flera sträckor i kommunen. Vid Ellenösundet finns intressanta banvallssträckningar på båda sidor av vattnet. På sydsidan finns bl a några bergskärningar och på nordsidan stängselstolpar längs banvallen. Bl a för att hålla betande djur borta var järnvägarna tidigare inhägnade med staket och grindar. Där den gamla landsvägen och järnvägen möttes finns en f d banvaktstuga, nu privatbostad. Platsen vid Ellenösundet benämns också Sundsbron och en skylt med detta namn finns bevarad på huset. Ursprungligen skötte varje banvakt en sträcka av ca 5 km av järnvägen, en vanlig norm vid enskilda järnvägar i Sverige. Längs Lelångenbanans 89 km fanns således 18 banvaktstugor uppförda efter typritningar, liksom stationshusen. I anslutning till den avgränsade kulturmil-

jön, ca en km norr om Ellenösundet finns Ellenö f d stationshus bevarat, även detta privatbo-
stad idag.

En betydelsefull del av godstrafiken vid Ellenö utgjordes av massaved som tippades i vattnet från sundsbron för att flottas till Munkedals bruk. Spår efter flottning över Östersjön och Ellenösjön finns bl a i form av en enkel kajanläggning vid Östersjöns östra ände, nära gården Blåhakerud. Vid Ellenösundet, öster om dagens vägbro, finns ett betongfundament för tippning av timmer ned i sjön. Ungefär vid denna plats var också föregångaren till 1887 års landsvägsbro belägen, en tullbro av trä och på sundets norra sida fanns en brovaktarstuga.

Motiv

Geologiskt intressant område med tilltalande landskapsbild, naturvärden och stort historiskt innehåll från tidiga stenåldersbosättningar till modern tid. Koncentration av fornlämningar, kyrkplats, framträdande herrgårdsanläggning samt kommunikationspunkt med ett flertal komponenter som åskådliggör utvecklingen av väg- och järnvägsanläggande, inklusive brobyggande. Innehållsrikt odlingslandskap med stora kontraster; i norr finns spåren av ett magnifikt herrgårdsjordbruk, vilket är ovanligt i kommunen, och i söder ett småskaligt jordbruk med spåren efter 1800-talets torpetablering på de stora utmarksområdena.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Ellenö herrgård, kyrkan och tiondeboden på prästgården utvärderade som enskilda objekt.

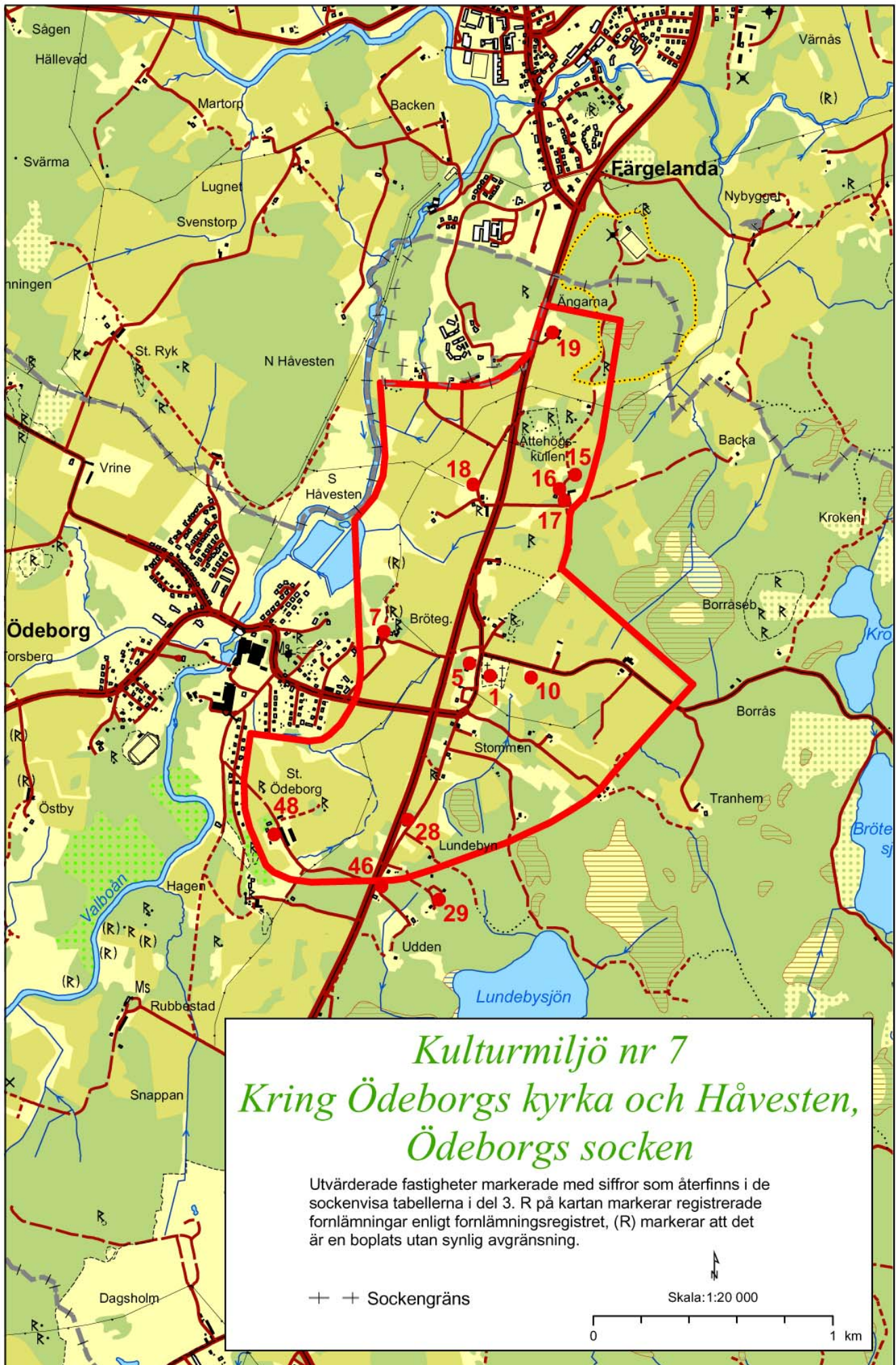
- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:*
5:
Miljön överensstämmer delvis med område 07-07.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

- *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78, Älvsborgs läns museiförening 1978:*
Den äldre landsvägsbron (bro nr 18-77) vid Ellenösundet utvärderad i grupp 1B.

Riksintresse

Miljön ingår delvis i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen och delområdet KP 13:8.

Kulturmiljö nr 7
Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten,
Ödeborgs socken

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.

+ + Sockengräns

Skala: 1:20 000

0 1 km

7. KRING ÖDEBORGS KYRKA OCH HÅVESTEN, Ödeborgs socken

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar, medeltida kyrkplats med kyrka och f d skolhus, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innehåller viktiga delar av Valbodalen's långa bebyggelsehistoria och är ett av dalgångens centrala områden.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet.

Området som utgör den här beskrivna kulturmiljön är ett kuperat och öppet odlingslandskap som avgränsas av Valboån i väster och ett större skogsområde i öster. Det är representativt för Valbodalen och domineras av Ödeborgs kyrka och Håvestens gravfält. I norr är odlingslandskapet präglad av 1800-talets moderniserade jordbruk och här har de gamla ängsmarkerna dikats ut. Mellan norra Håvesten och Brötegården öppnar sig ett åkerlandskap där öppna diken dominerar. Insprängt mellan gårdskullar och åkermarken finns raviner och torrbackar vilka utgör tilltalande inslag i det böljande odlingslandskapet. Det är ofta på dessa platser som fornlämningarna ligger.

Den gamla landsvägen löper mellan husen på kullen där gårdarna i Håvesten är belägna. Runt gårdarna finns äldre grova lövträd bl.a. en mycket gammal vidkronig ek vid en damm i öster. En hålvägliknande stig leder nedåt, mot Valboån, i västlig riktning mellan gårdarna. I söder avslutas området av Brötegårdens och Stora Ödeborgs framträdande gårdsbebyggelse i krönlägen. Idag präglas landskapet här av ett modernt jordbruk. Gårdstomterna omges och inramas av vackra gamla lövträd och vägar slingrar sig fram i landskapet. Ursprungligen låg gårdarna Stommen, Brötegården och Ödeborg samlade runt kyrkan i en lös byform, Ödeborgs by, men har flyttats ut under slutet av 1600-talet.

Ödeborgs kyrka har medeltida delar, enligt vissa uppgifter från 1200-talet. Senare tillbyggnader är bl a koret och den östligaste delen från 1699 och tornet från 1773. Vid den traditionella kyrkplatsen finns bl a en f d skolbyggnad från 1880-talet som även inrymt lärarbostad. Vägen mellan kyrkan och den f d skolbyggnaden är en äldre sträckning av huvudvägen genom området och föregångare till nuvarande länsväg 172. Den äldre landsvägen leder på ett karaktäristiskt sätt längs krönet på en moränås. Söderut längs vägen finns jordbruksbebyggelse med åkermarken i de soliga västsluttningarna ned mot Valboåns dalgång. Boningshusen avdelas från ekonomibygnaderna av den gamla vägen och gårdarna inramas ofta av vackra gamla ekar. Öster om kyrkan vidgar sig ett småskaligt landskap som vetter mot skogsbygden i socknens östra del.

Fornlämningarna i området är huvudsakligen samlade i gravfält. Det vid Håvesten, Ättehögs kullen, är ett av kommunens större och innehåller högar, stensättningar, resta stenar och domarringar. "Ättehögs kullen" är på 1890-talets ekonomiska karta markerad som granskog. Här finns rester av en åkerteg vilken även finns redovisad på 1890-tals kartan. I norr och

väster finns rester av en stengärdesgård och sluttningen är på sina ställen i väster svagt terrasserad. Intill Brötegården finns hållristningar och förhistoriska boplatser.

Av välbevarad gårdsbebyggelsen inom området märks särskilt gården Ängarna i norra delen av området samt Brötegården och Stora Ödeborg i söder. De senare är belägna i för Valbodalen karaktäristiska krönlägen. På Brötegården finns ett mindre gårdsmuseum med föremål från gården och bygden. Gårdarna vid Håvesten, Brötegården, Stommen (vid kyrkan) och Stora Ödeborg är belagda sedan 1500-talet och belyser områdets kontinuerliga bebyggelsehistoria.

Motiv

Miljön representerar viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelsekontinuitet och är ett av dalgångens centrala områden vilket innefattar en flertusenårig kontinuitet av odlade i Valboåns dalgång. Samtidigt har moderniseringen av jordbruket under framför allt 1800-talet satt sina avtryck i markanvändningen och bebyggelsen. Den långa bebyggelsehistorien avspeglas i miljön genom närheten mellan fornlämningarna, den medeltida kyrkplatsen och gårdsbebyggelsen. Den visuella kontakten mellan bebyggelse, kyrka, fornlämningar, vägsträckningar och odlad mark är viktig.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Motsvarande miljö men med delvis förändrad avgränsning.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:*
Motsvarande miljö men med delvis förändrad avgränsning.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen. Del av miljön utgör delområdet KP 13:2.

8. ÖDEBORGS BRUKSSAMHÄLLE OCH MUSEIKULLEN MED FORN- SALEN, Ödeborgs socken

Beskrivning

Karaktäristisk bruksortsbebyggelse med industribyggnader, f d disponentvilla och f d arbetarbostäder. F d järnvägsstation med typutförande för Lelångenbanan.

Museikullen med järnåldersgravfält, Ödeborgs fornsal, minnessten och utkikstorn.

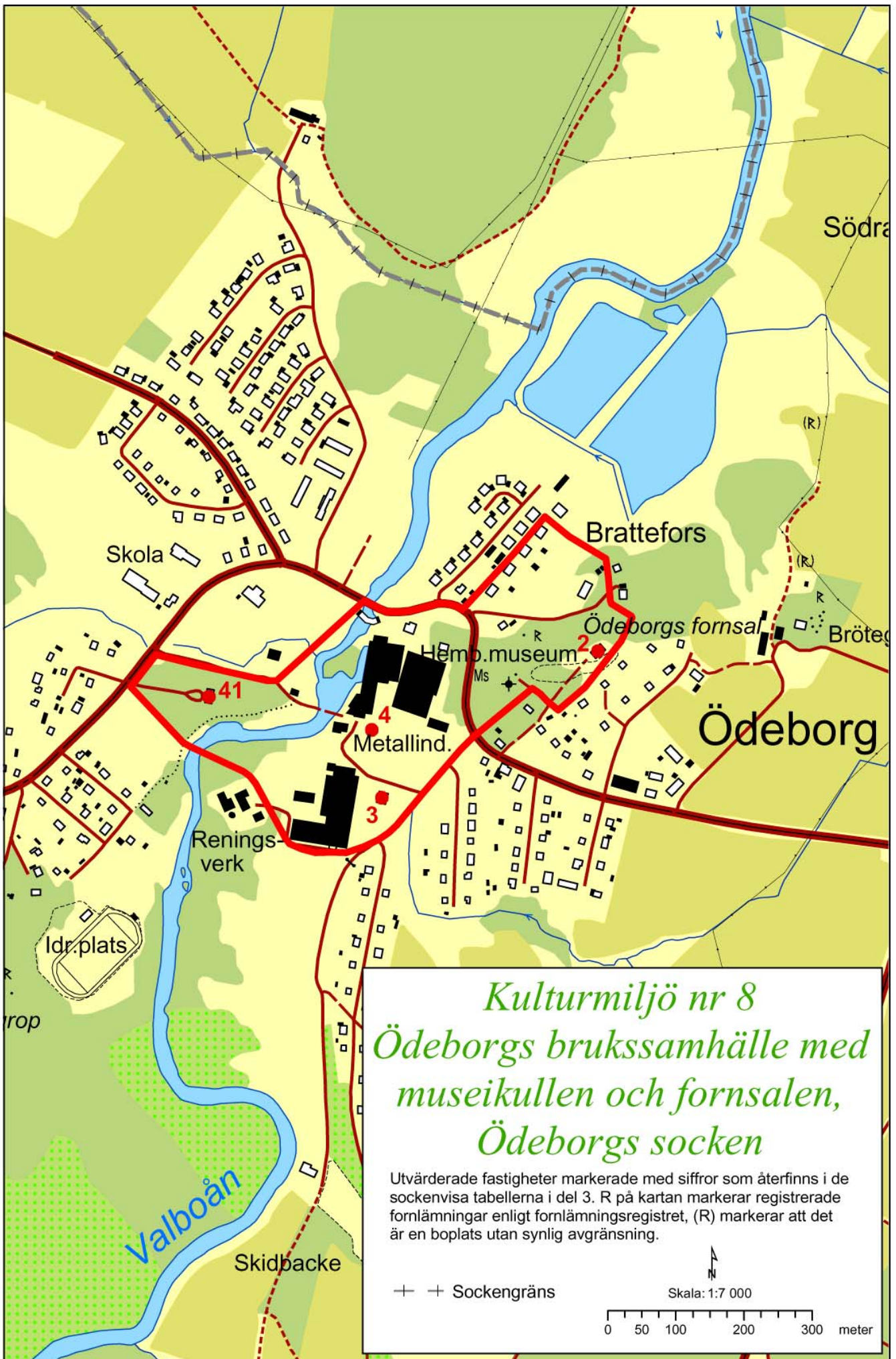
Vid Bratteforsen vid Valboån har vattenkraften utnyttjats sedan lång tid bl a för sågar och kvarnar. Vid fallet grundades Ödeborgs bruk 1898. Ursprungligen var det två skilda industriföretag, ett spikbruk och ett tegelbruk. De båda sammanslogs 1911 och fick spikbrukets namn, Ödeborgs Bruks Aktiebolag. Spikbruket har varit den dominerande verksamheten i Ödeborg. 1965 lades tegelbruket ned och 1968 övertogs Ödeborgs bruk av den konkurrerande spiktillverkaren Gunnebo. Spiktillverkningen i Ödeborg lades sedan ner och istället startades stängseltillverkning här, en verksamhet som fortfarande pågår.

Förutsättningarna för industrietableringen i Ödeborg är vattenkraften, transportmöjligheterna (Lelångenbanan 1895-1964), tillgången på arbetskraft samt den tull (bl a på spik) som infördes mellan unionsländerna Sverige och Norge 1897. Den norska spikfabriken Christiana Spigerverk A/S ville inte släppa sin svenska marknad utan beslöt att bygga en spikfabrik i Sverige. I ledningen för det norska företaget fanns då bl a svensken Victor Andersson, med starka band till Färgelandatrakten, som blev Ödeborgs bruks grundare.

Ödeborg är i många stycken ett typiskt brukssamhälle vilket tydligt avspeglas i bebyggelsemiljön. Själva industriområdet är beläget centralt i samhället med fabriksbyggnader av varierande ålder, huvudsakligen i tegel. Den äldsta industribyggnaden (ca 1900) finns intill vattenfallet. Alldeles norr om industribyggnaderna finns också det f d brukskontoret och direkt öster om industriområdet finns Lelångenbanans f d stationshus bevarat. Stationshusen utmed banan gavs, liksom längs andra linjer, en typutformning efter ritningar, i detta fall, av arkitekt Eugen Thorburn, Göteborg. Längs Lelångenbanan känns de f d stationshusen igen f f a genom sina kraftiga takutsprång. Av kommunikationshistoriskt intresse är också betongvalvbron över Valboån norr om industriområdet. Bron är uppförd omkring 1933 och utvärderad i läns museets broinventering (1978). Öster om bron och brukskontoret finns mangårdsbyggnaden till gården Brattefors, på vars marker Ödeborgs bruk anlades.

Väster om industriområdet, på en mindre höjd och omgiven av en park finns den karaktäristiska f d disponentvillan (1910-tal). Intill finns en garagebyggnad som använts bl a för disponentens tjänstebil och en tennisplan. Norr om industrin finns en rad med fyra typiska f d arbetarbostäder ”stenbarackerna” (1899), ursprungligen med fyra lägenheter om 1 rum och kök vardera. De putsade ”stenbarackerna” är delvis ombyggda men har bevarat väsentliga delar av sin karaktär och utgör ett viktigt och väl exponerat inslag i Ödeborg. Öster om ”stenbarackerna” finns ”träbaracken” även den ett äldre flerbostadshus, med arbetarbostäder och tillhörande uthus, uppfört av bruket omkring sekelskiftet 1900.

Nordost om industriområdet finns museikullen, en markant höjd med ett järnåldersgravfält och den märkliga byggnaden Ödeborgs fornsal (1913). På kullen finns också ett litet utsiktstorn och en minnessten (1924) över brukets grundare Victor Andersson. Ödeborgs fornsal är ett välbevarat nationalromantiskt hembygdsmuseum av särskilt museihistoriskt intresse.

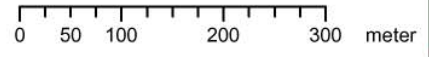

*Kulturmiljö nr 8
Ödeborgs brukssamhälle med
museikullen och fornsalen,
Ödeborgs socken*

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.

+ + Sockengräns

Skala: 1:7 000

Fornsalen ägs av Södra Valbo hembygdsförening, som grundades 1906 i samband med tillkomsten av Dalslands folkhögskola i Färgelanda. Föreningen var tänkt att omfatta hela Dalsland och dess museum skulle följaktligen bli ett Dalslands museum. Konkurrensen med Åmål och dess fornminnesförening satte snart stopp för planerna. Man hann dock samla in betydande mängder med föremål från hela Dalsland. Fornsalen kan sägas vara ett museum över museum, så som man tänkte sig dem under Arthur Hazelius (Skansens grundare) tid.

Motiv

Sammanhållen helhet med viktiga delar som speglar ett typiskt brukssamhälle samlade kring Valboån och fallet vid Brattefors, industri, f d järnvägsstation och olika kategorier bostäder. Till detta kommer museikullen med järnåldersgravfältet och fornsalen av museihistoriskt intresse, och som ger en god bild av den tidiga hembygdsrörelsen och tidens nationalromantiska strömningar.

Utvärderad i tidigare rapporter

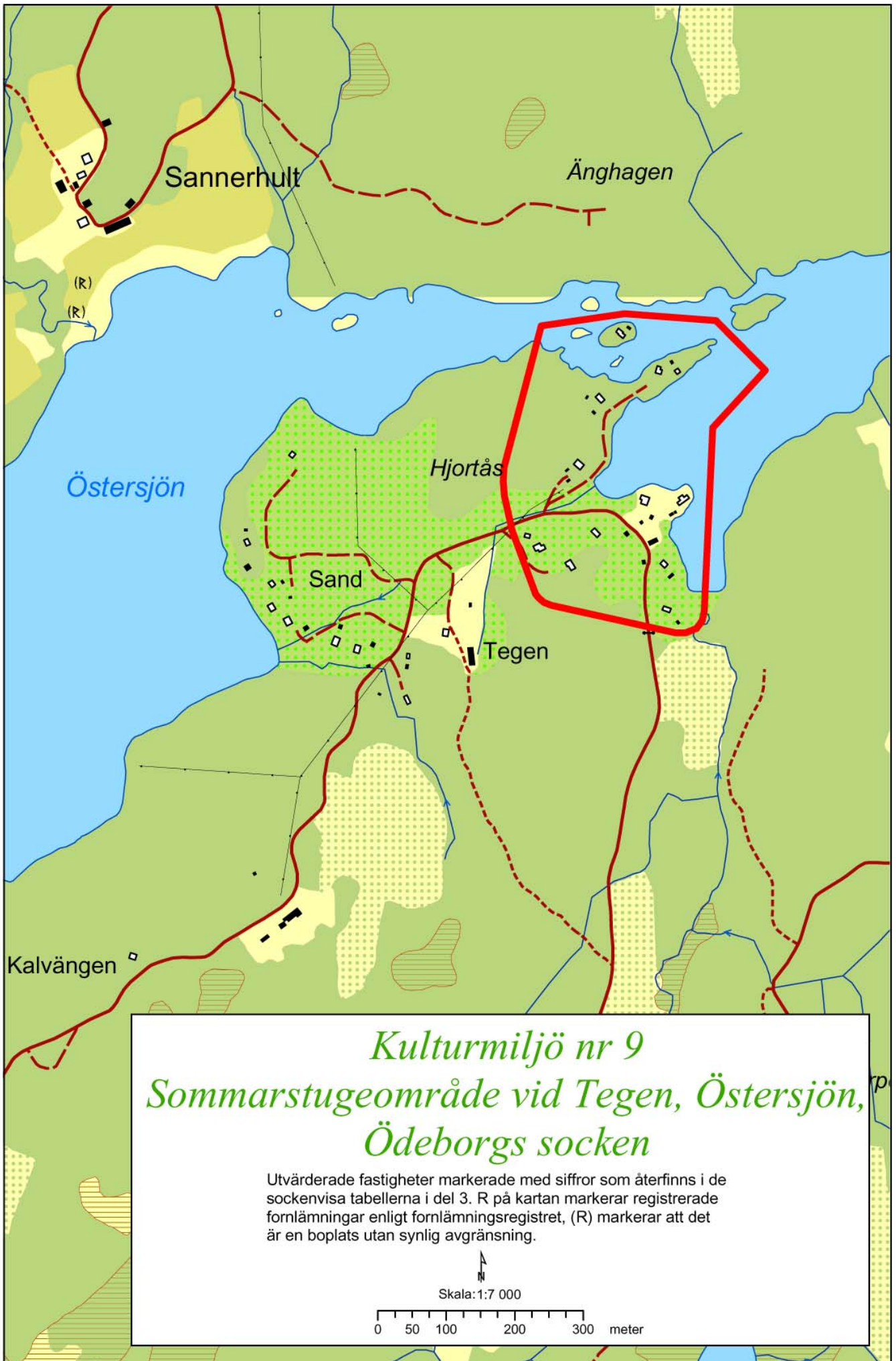
- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:* Fabriksområdet, disponentvillan och fornsalen utvärderade som enskilda objekt men ej miljö som helhet.

- *Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977-78, Älvsborgs läns museiförening 1978:*

Betongvalvbron (br nr P 1077-1) över Valboån norr om industriområdet utvärderad i grupp 1B.

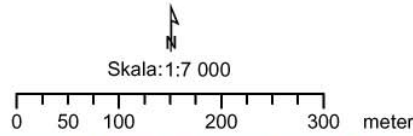
Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen. "Museikullen" med fornsalen och järnåldersgravfältet utgör delområdet KP 13:1.

*Kulturmiljö nr 9
Sommarstugeområde vid Tegen, Östersjön,
Ödeborgs socken*

Utvärderade fastigheter markerade med siffror som återfinns i de sockenvisa tabellerna i del 3. R på kartan markerar registrerade fornlämningar enligt fornlämningsregistret, (R) markerar att det är en boplats utan synlig avgränsning.

9. SOMMARSTUGEOMRÅDE VID TEGEN, ÖSTERSJÖN, Ödeborgs socken

Beskrivning

Väl sammanhållen sommarstugebebyggelse med landskapsvärden vid Östersjöns södra strand.

Ellenösjön och Östersjön, förenade genom Ellenösundet är två långsmala sjöar som sträcker sig i en öst-västlig dalgång. Områdena kring Östersjön domineras av stora skogmarker med branta partier mot sjön. Där terrängen är flackare mot vattnet finns några avgränsade mindre odlingsområden med gårdsbebyggelse.

På en halvö längs sjöns södra sida finns ett antal sommarstugor, uppförda huvudsakligen under 1950- och 60-talen. Några av stugorna har på senare år övergått till permanentboende. Terrängen är relativt kraftigt kuperad och halvön domineras av en bergshöjd, Hjortås. Söder om berget finns gården Tegen från vars marker stugtomter avstyckats intill berget och vattnet.

Kulturmiljön utgörs av bebyggelsen öster och sydost om berget. Strandlinjen är delvis flikig och husen är samlade kring en vik med en båtbygga. En av stugorna är belägen på en liten ö och en av dem på ett smalt näs. Det är en väl sammanhållen bebyggelsegrupp samtidigt som de enskilda husen har lägen väl anpassade till topografin. De är uppförda huvudsakligen 1955-65 i en likartad typisk sportstugestil med vildmarksromantisering drag. Stommarna, som inte har någon fasadbeklädnad består av mörka halvstockar. På de flesta hus finns snickeridetaler som är välbevarade, vilket de flesta byggnaderna är i övrigt också. Ingen av sommarstugorna är utvärderade som enskilda kulturhistoriskt värdefulla fastigheter men de har som helhet ett stort värde.

Motiv

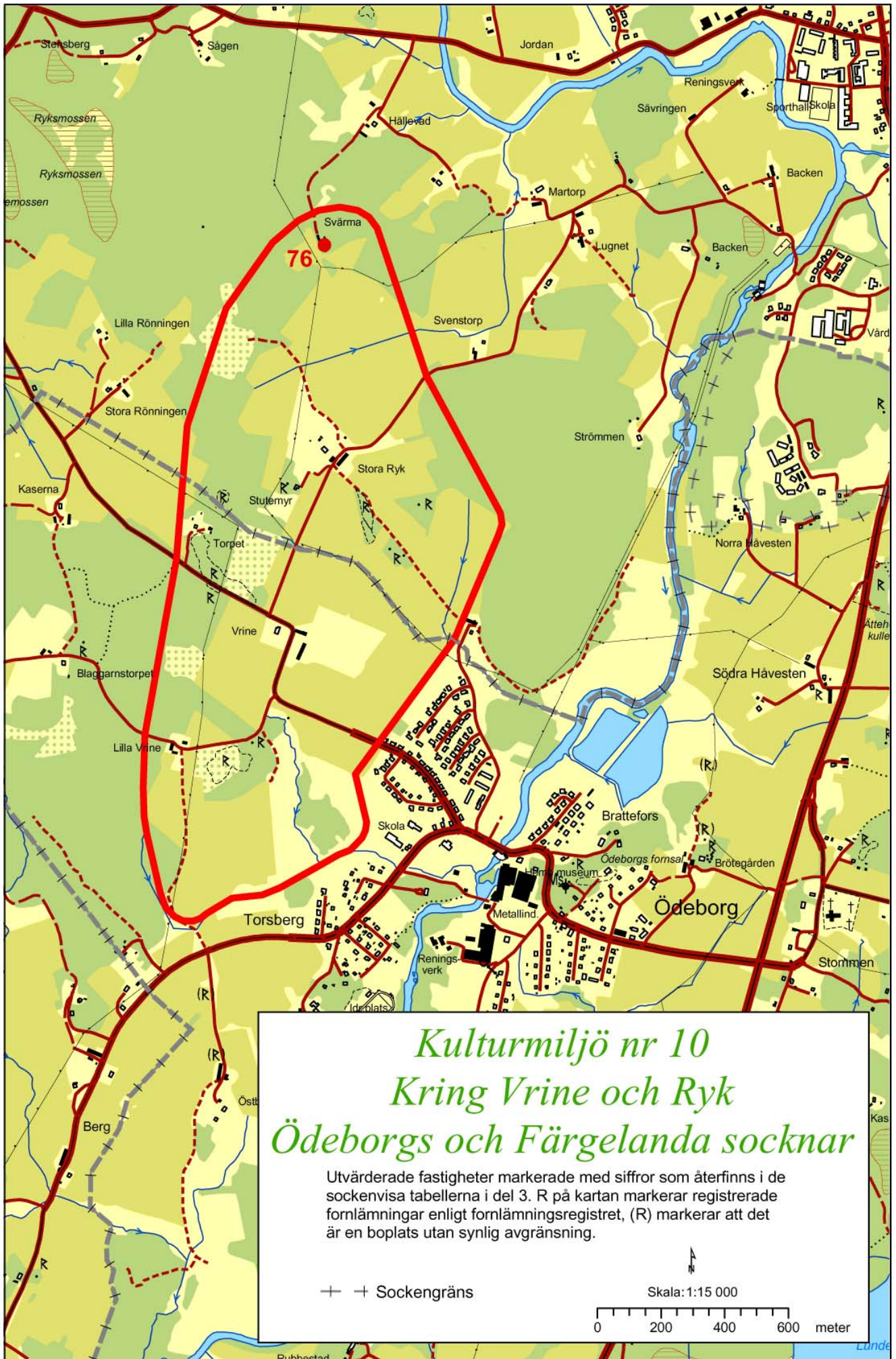
Välbevarad och väl sammanhållen sk sportstugebebyggelse. Bebyggelsekategori som speglar en viktig del av efterkrigstiden då sommarstugor blev en allmän företeelse. Området tillmäts också ett särskilt upplevelsevärde genom naturförutsättningarna samt byggnadernas enhetliga utformning och placering i landskapet.

Utvärderad i tidigare rapporter

Ej tidigare utvärderad miljö eller enskilda objekt.

Riksintresse

Ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

10. KRING VRINE OCH RYK, Ödeborgs och Färgelanda socknar

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar från olika tidsperioder med tyngdpunkt på järnåldern. Odlingslandskap med gårdsbebyggelse.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet.

Strax väster om Ödeborg ligger gårdarna Vrine, Ryk och Lilla Vrine (vars mark numera ligger under Östby söder om miljön) på en åssträckning med åkermark och flacka skogbeväxta mindre bergs- och moränhöjder. Odlingslandskapet präglas av ett öppet böljande åkerlandskap som avdelas av åkerholmar, diken och vägar. Gårdarna har framträdande lägen på svaga förhöjningar, ofta vackert inramade av stora lövträd.

Inom kulturmiljön finns fornlämningar och bebyggelse som pekar på en kontinuitet ända från stenåldern till nutid. Av särskilt intresse är också att inom ett område av 5 km kring gårdarna finns flera ortnamn som av arkeologer och historiker anses betydelsefulla i ett förhistoriskt sammanhang. Namnen är Tägnebyn, Uppsal, Vrine, Torsberg och Huseby. Tagn- i Tägnebyn anses t ex betyda krigare i kunglig tjänst. Vrine tror man är ett s k vinnamn betecknande en ängsmark, kanske en helig sådan. Enligt ortnamnsforskaren Rosell kan namnet också ha ett samband med verbet vrida och skulle då betyda att Valboån vrider sig här (avståndet till ån är ca en km från gården Vrine). Ortnamnet Ryk syftar eventuellt på de höjder som finns vid gårdarna Stora och Lilla Ryk.

Vid Vrine och Ryk finns fornlämningar från såväl sten-, brons- och järnålder i form av ett flertal upphittade stenåldersyxor, två skålgropslokaler, flera ensamliggande stensättningar samt fyra stora järnåldersgravfält. Ett av gravfälten är med sina 85 synbara gravar, varav flera är upp till 30 meter långa, Dalslands största. Gravfälten beskriver på ett åskådligt sätt områdets betydelse under järnåldern. Att denna betydelse kvarstod under vikingatiden visas av en stor silverskatt som påträffades 1936 på gården Stora Ryk. Silverskatten, vilken är en av Västsveriges största, grävdes ned på 900-talet och innehöll bland annat arabiska mynt, hängsmycken, kedjor, pärlor och spännen.

Längst i sydost, inom den här avgränsade kulturmiljön, finns en större, delvis öppen öppen betesmark som sluttar mot söder. Här växer blommor som är beroende av öppna solbelysta marker t.ex. slåttergubbe och jungfrulin. De är spår från den tid då här togs hö som vinterfoder till kreaturen. På 1890-talets ekonomiska karta är området runt ravinerna och bäcken markerad som slätteräng. Enligt denna karta så fanns det då endast en backstuga här. Båda gårdarna Vrine och Ryk ligger på svaga upphöjningar i det omgivande åkerlandskapet och de omges av vackra gamla lövträd. Vägarna som leder fram till Vrine och Ryk är raka och skär igenom landskapet och skapar en nästan herrgårdslikande inramning till gårdarna. Vid Vrine delar vägen gården i en fähus- och en mangårdsdel. Vid Ryk finns det, längs med den norra slutningen av gårdstunet, en öppen och välhävdat betesmark med höga naturvärden. Här finns det rikligt med slåttergubbe och även den mer ovanliga kattfoten. I området har det funnits många torp och backstugor.

Motiv

Fornlämningar av stor betydelse. Inom området finns fornlämningar som pekar på en bebyggelsekontinuitet ända från stenåldern till nutid och som visar på områdets centrala betydelse under kanske i första hand järnåldern. Betydelsefulla odlingslandskapsvärden.

Utvärderad i tidigare rapporter

Ängs- och hagmarker i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen. Miljön överensstämmer delvis med delområde KP 13:10, Vrine.

11. RÖSÄTER, HÖGSÄTERS KYRKA OCH PRÄSTGÅRD, Högsäters socken

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar, tingsplats, medeltida vägsträckning och kyrkplats, kyrka och prästgård, hembygdsgård, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innefattar viktiga delar av Valbodalen's långa bebyggelsekontinuitet och är en del av dalgångens centrala områden.

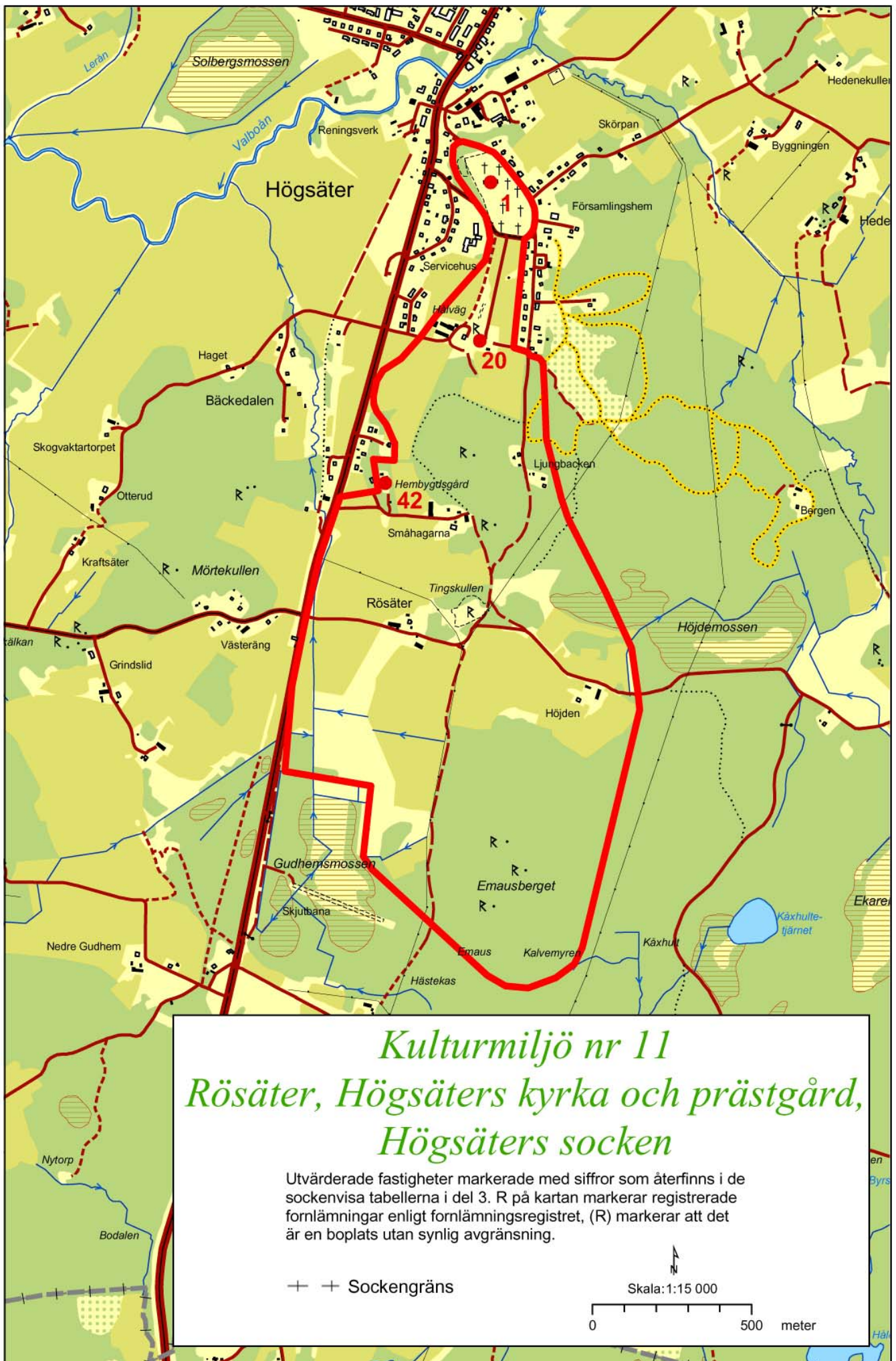
Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamnstyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen ”säte”, ”plats”, ”ställe” och inte som i vissa andra områden fäbod.

Området kring Högsäter och Rösäter gränsar mot Kroppefjäll, som är Valbodalen's avgränsning i öster. Längs fjällets västra sida ligger en rad grusbildningar som tillsammans bildar den sk Valboåsen. Längs åsen, genom den här beskrivna kulturmiljön, leder en vägsträckning, troligen med medeltida ursprung. Vägen är en del av Dalslands äldre vägnät och enligt uppgift har vägen också utgjort pilgrimsled. Karaktäristiskt är vägens läge i förhållande till dagens huvudled genom västra Dalsland, väg 172, som går parallellt ca 500 m västerut i en dalsänka. Äldre vägar och bebyggelselägen är i allmänhet belägna på torr, väl dränerad höglänt mark.

Fornlämningarna inom området består framför allt av gravar med en stor koncentration från järnåldern. Lämningarna ligger dels samlade i två gravfälten ett vid den sk Tingskullen och ett vid Högsäters kyrka, det senare en liten rest av ett mycket större gravfält som kraftigt beskrivits av de olika kyrkbyggnationerna på höjden. Gravfälten beskriver också på ett åskådligt sätt områdets betydelse under järnåldern. Därutöver finns enstaka ensamliggande gravar från järnåldern. Delar av bronsålderns gravskick finns också väl representerad inom miljön (vid Emausberget i söder) i form av framför allt rösen i krönlägen. Även hållristningar från bronsåldern vid hembygdsgården norr om Rösäter i form av skålgropar som är inknackade i sten finns inom miljön.

Huvuddelen av åkermarken ligger längs åsens västra sluttningar. Vid Rösäter i söder har man en imponerande utsikt över dalgången. De gamla ängsmarkerna utgjordes fram till 1800-talet av de fuktiga områdena längs åarna och de torra backarna utefter åsen. Åsen och landskapet åt öster mot Kroppefjäll var förr utmarker. De äldsta gårdarna placerades på åsens soliga västsida och den yngre bebyggelsen t.ex. torpen låg på åsens krön eller på de östra sluttningarna. I områdets södra del och i öster mot gården Höjden breder ett öppet åkerlandskap ut sig, indelat endast av raka, öppna diken ut sig. Under 1800-talet kom stora delar av Gudhems mossen att dikas ut och uppodlas till åker på bekostnad av de gamla slätterängarna.

Utmed åsens krön längs den gamla vägen och i sluttningarna mot sydost fanns det under 1800-talet många torp och backstugor. På 1890-tals kartan möter vi namn som Röda Grind och Kleven. Vid gården Höjden fanns också flera torpställen. Spåren efter denna torpbebyg-

gelse kan vi fortfarande hitta idag på en torr enbacke. Här kan finnas en nedrasad jordkällare, byggnadsgrunder och gamla grova lövträd som kanske en gång planterades som ett vådräd.

Centralt i miljön är den s k Tingskullen vid Rösäter belägen. Där finns ett stort järnåldersgravfält med ett 30-tal högar samt ett kvadratisk och ett rektangulärt röse, vilket är mindre vanligt. Marken är välbetad och har idag karaktären av ljunghed vilken har stora naturvärden med en mängd ”rara” växter t.ex. slättegubbe, jungfrulin och blodrot. Dessa växter är en rest från ett slätterängsbruk och är beroende av att landskapet hålls öppet. Platsens namn är kopplat till dess tidigare funktion som tingsplats. Långt tillbaka i tiden fanns i Dalsland inga fasta tingsplatser. Tingen hölls då på olika gårdar och i olika socknar. Valbo härads första permanenta tingshus uppfördes vid Rösäter 1694. 1730 flyttades dock tingen härifrån för att efter 1765 permanentas till Tängelanda norr om Högsäter och det då nyuppförda tingshuset där, som var i bruk till omkring 1980. I Rösäter var det sedan länge rivna tingshuset beläget intill det stora gravfältet. Odlingslandskapet runt Rösäter är öppet och kring gårdarna kan man fortfarande se spåren efter äldre bebyggelselägen genom stenterrasser och rader av gamla lövträd som omgärdade byggnaden.

Ca 500 m nordväst om Tingskullen finns Högsäters hembygdsgård med flera ditflyttade äldre byggnader. Hembygdsgården tillkom 1953 då mangårdsbyggnaden från den närbelägna gården Småhagarna flyttades hit. Samtidigt bildades Norra Valbo hembygdsförening. Byggnaden är enligt en inristning uppförd 1787, en parstuga av en intressant typ som förekommer i Dalsland. Till skillnad från de vanligare parstugorna är ena halvan av huset magasin och huset har bara en murstock. Under årens lopp har fler byggnader flyttats hit, bl a en unik loftbod från Fjällsäter vid kanten av Kroppefjäll, ca 5 km nordost om Rösäter. På en av loftbodens stockar finns årtalet 1692 inristat. Odlingslandskapet runt hembygdsgården och Småhagarna är tilltalande med små öppna kullar med enstaka grova ekar vilka är rester från de gamla ängs- och hagmarkerna. Småhagarna ligger karaktäristiskt uppdraget mot åsens sluttningar och från gårdsplanen slingrar sig i en liten väg norrut mot prästgården.

Kulturmiljöns norra del innefattar Högsäter kyrka och prästgård med det intilliggande tidigare prästgårdsjordbruket. Kyrkplatsen är belägen i ett höjdläge längs Valboåsen. Kyrkan är uppförd 1902 av tegel i nygotisk stil efter ritningar av arkitekt A C Peterson, vilken bl a ritat många kyrkor i Västsverige. Genom kyrkans storlek och läge utgör den ett tydligt landmärke och har kallats ”katedralen på Dal”. Dess medeltida föregångare var en av Dalslands äldsta och mer märkliga medeltidskyrkor. När kyrkan revs 1908 bevarades dess sakristia (från 1732) och är inredd till gravkapell. Utanför den nuvarande kyrkogårdsmuren finns en mindre rest kvar av ett stort gravfält, vilket borttagits i samband med kyrkans och kyrkogårdens anläggning. Fynden antyder en datering till yngre järnålder vilket talar för en kontinuitet mellan den medeltida kyrkplatsen och en äldre förhistorisk bebyggelse. På kyrkans plats fanns tidigare en stor gravhög som haft en medvetet dominerande placering i omgivningen.

Ca 500 m söder om platsen för medeltidskyrkan, är Högsäters prästgård belägen. Från kyrkogården leder en spikrak vägsträckning fram till grusplanen med rundel framför prästgårdens huvudbyggnad. Intill prästgårdstomten finns en bit av en s k hålväg, sannolikt en äldre vägdragning mellan kyrkan och prästbostället. Öster om prästgården finns en allé i västöstlig riktning som markerar prästgårdens orientering mot den äldre landsvägsträckningen öster om prästgården. Nuvarande huvudbyggnaden är från 1839. Prästgården skall dock enligt uppgift ha legat på nuvarande plats sedan 1500-talet. Intill huvudbyggnaden, som fortfarande är kyrkoherdebostad och pastorsexpedition, finns en flygelbyggnad. I slutningen alldeles söder om prästgården ligger det tidigare prästgårdsjordbruket som tydligt illustrerar prästgårdens tidigare roll även som jordbruk. Prästen som jordbrukare med en del av sin lön i natura var ett fenomen som upphörde först i början av 1900-talet.

Motiv

Miljön representerar viktiga delar av Valbodalen's långa bebyggelse- och odlingshistoriska kontinuitet i ett av dalgångens centrala delar och sockencentum. Områdets långa bebyggelsehistoria och betydelse avspeglas genom de äldre gravfälten, den medeltida kyrkoplatsen, vägsträckningen, tingsplatsen, gårdsbebyggelsen vid bl a Rösäter och torpen längs med åsen. De olika vägsträckningar som hållit samman bebyggelsen och odlingslandskapet är av stor betydelse, t ex halvågen från kyrkan till prästboställets bondgård och den medeltida ågen. Miljön innefattar också en framträdande och levande kyrkomiljö med intressant kyrkobyggnadshistoria och en prästgård i funktion med det tidigare prästgårdsjordbruket i nära anslutning.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Del av miljön utgör miljön "Kulturområdet vid Rösäter". Av idag intressanta bebyggelse inom miljön utvärderades då kyrkan, prästgården och hembygdsgården som kulturhistoriskt värdefulla.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:*
Del av miljön utgör miljön "Kulturområdet vid Rösäter".

- *Ångs- och hagmarker i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:5:*
Gravfälten vid kyrkan och tingskullen utpekade som fornvårdsobjekt med anknytning till odlingslandskapet.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen. Del av miljön utgör delområdet KP 13:5.

12. JÄRBO KYRKA, RUNNSÄTER OCH VINNSÄTER, Järbo socken

Beskrivning

Kulturmiljö med samlad bebyggelse vid kyrka av medeltida ursprung. Välbevarad äldre gårdsbebyggelse, karaktäristiska bebyggelselägen i ett för Valbodalen representativt odlingslandskap med stora sammanhängande åkermarker, öppna diken och slingrande brukningsvägar som förbinder gårdarna.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen ”säte”, ”plats”, ”ställe” och inte som i vissa andra områden fäbod.

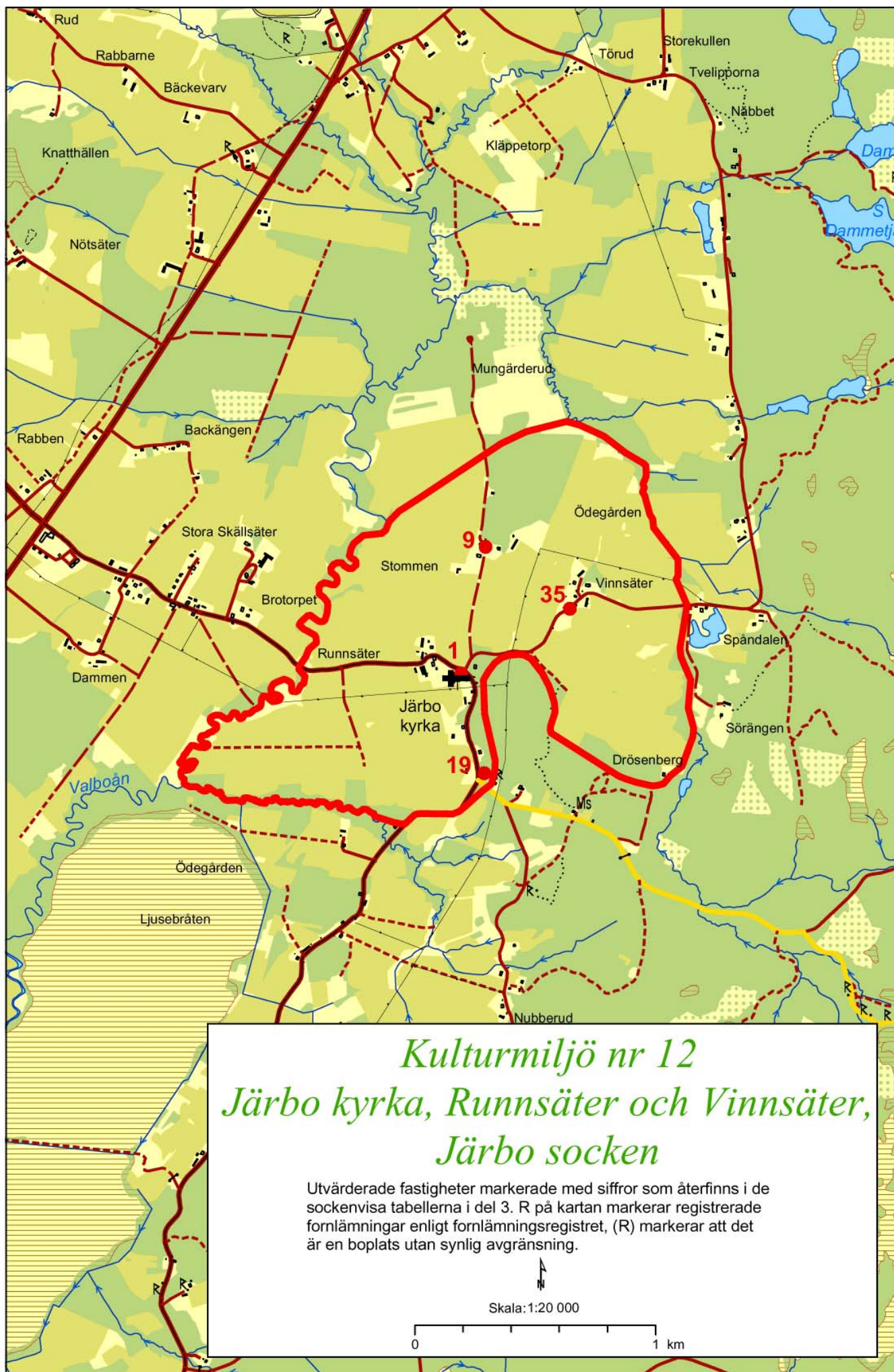
Järbo kyrka har medeltida ursprung med nuvarande utformning från 1731 och 1924 då sakristia och torn tillkom. Kyrkan är belägen på en höjdrygg i ett öppet odlingslandskap. Området karaktäriseras av mötet mellan Valbodalens öppna jordbrukslandskap och Kroppefjäll, som här brant tornar upp sig ca en km öster om kyrkan. Genom området leder mindre vägar som följer landskapets topografi.

Intill kyrkan finns Runnsätters by vilken utgör en äldre bymiljö och som ger en föreställning om jordbruksbyarnas karaktär före de stora omskiftningarna under 1800-talet. Bebyggelseläget är identiskt med läget som visas på storskifteskartan från 1784 med gårdarna som ligger på ömse sidor om vägen. Runnsäter finns skriftligt omnämnt redan 1334 och är ett av de äldsta beläggen på medeltida bebyggelse i Järbo socken. I storskifteshandlingarna från 1784 beskrivs platsens lämplighet för byggnader; *”Bykullen är jämn och bekväm till åbyggnader”*. Här skall också ha funnits ett gravfält från järnåldern som idag är borta. Vid sekelskifte togs en av gravarna bort på begäran av ägaren då han ansåg att det spökade i graven.

Byns ängsmarker låg 1784 i stora sammanhängande fält sydväst om bykullen men enligt lagaskifteskartan från 1849 hade stora delar av dessa slåtterängar uppodlats till havreåker. 1890-talets ekonomiska karta visar att det då endast var de lägre markerna kring Valboån som fortfarande nyttjades som slåtteräng. Utmarkerna utgjordes bl a av delar av Kroppefjäll, som kallades Järbofjället.

Längs vägen söder om kyrkan, nedanför Runnsätterskullen finns också delvis välbevarad äldre bebyggelse med radbykaraktär. Gårdarna omges ofta av gamla lövträd och väster om gårdstunen öppnar sig ett tilltalande odlingslandskap. År 1784 fanns här ingen bebyggelse men lagaskifteskartan från 1849 utvisar hus vid berget på fastigheten som idag betecknas Runnsäter 1:30.

Ca 500 m norr om kyrkan finns bebyggelse med det intressanta namnet Stommen, en vanlig beteckning på den jord som utgjort prästgård. Enligt uppgift upphörde Järbo Stom att vara prästgård eventuellt redan vid reformationen på 1500-talet.

Ca 600 m nordost om kyrkan finns Vinnsäter, där bebyggelsen består av två gårdar också karaktäristiskt belägna på en höjdrygg. Vinnsäter 1:33 (närmast kyrkbyn) är en mycket välbevarad 1800-talsgård. Förutom mangårdsbyggnaden, en typisk s k Dalslandsstuga (enkelstuga i två våningar) finns flera ekonomibyggnader. Gården är numera hembygdsgård. Inslaget av grova gamla askar och frukträd runt byggnaderna är en betydelsefull miljöfaktor.

Gårdarna omges av ett öppet odlingslandskap som genomkorsas av åar, diken, vägar och spridda åkerholmar. Åkerholmarna utgör en rest av de gamla ängsmarkerna men även runt åarna fanns det rika fuktiga slätterängar.

Enligt *Ortnamnen i Älvsborgs län* betyder namnet Vinnsäter gården med blåsig läge. 1540 fanns här ett skattehemman. Vid tiden för storskiftet 1781 fanns här tre gårdar med många ekonomibyggnader vilket skapade en tät bebyggelse. Åkermarkerna låg runt bykullen och var ovanligt stora i förhållande till ängsmarken. På åkern fanns många åkerholmar, stenar och odlingsrösen enligt kartan. I skifteshandlingarna beskrivs åkern runt bykullen som "bygierdet, kornjord med rösen och skiär". En fägata i norr ledde ut boskapen på bete åt nordväst. Många av dessa rösen fanns fortfarande kvar på åkermarken runt bykullen såsom den redovisas på lagaskifteskartan från 1839. Nästan all ängsmark var då uppodlad och det var endast på de torra hållarna som ängsmarken fanns kvar. Enligt kartan verkar det också som om den tyngre lerjorden hade dikats.

Den uppodling som kom att ta fart under 1800-talet, då all mark togs i anspråk för att odla havre, har lämnat tydliga spår i landskapet, då t.ex. mossar dikades ut och slätterängar plöjdes upp till ny åkermark. Man kan fortfarande skapa sig en bild av hur landskapet såg ut före dessa förändringar genom bebyggelsens karaktäristiska lägen, vägarna som förbinder gårdarna och de vackra gamla lövträden inom miljön.

Motiv

Central plats och område med lång kontinuitet för bygdens historia. Kyrka med medeltida ursprung och karaktäristisk äldre samlad gårdsbebyggelse i höjdlägen med omgivande öppet och tilltalande odlingslandskap representativt för Valbodalen. Den ovanligt välbevarade äldre gårdsmiljön på Vinnsäter 1:33.

Utvärderad i tidigare rapporter

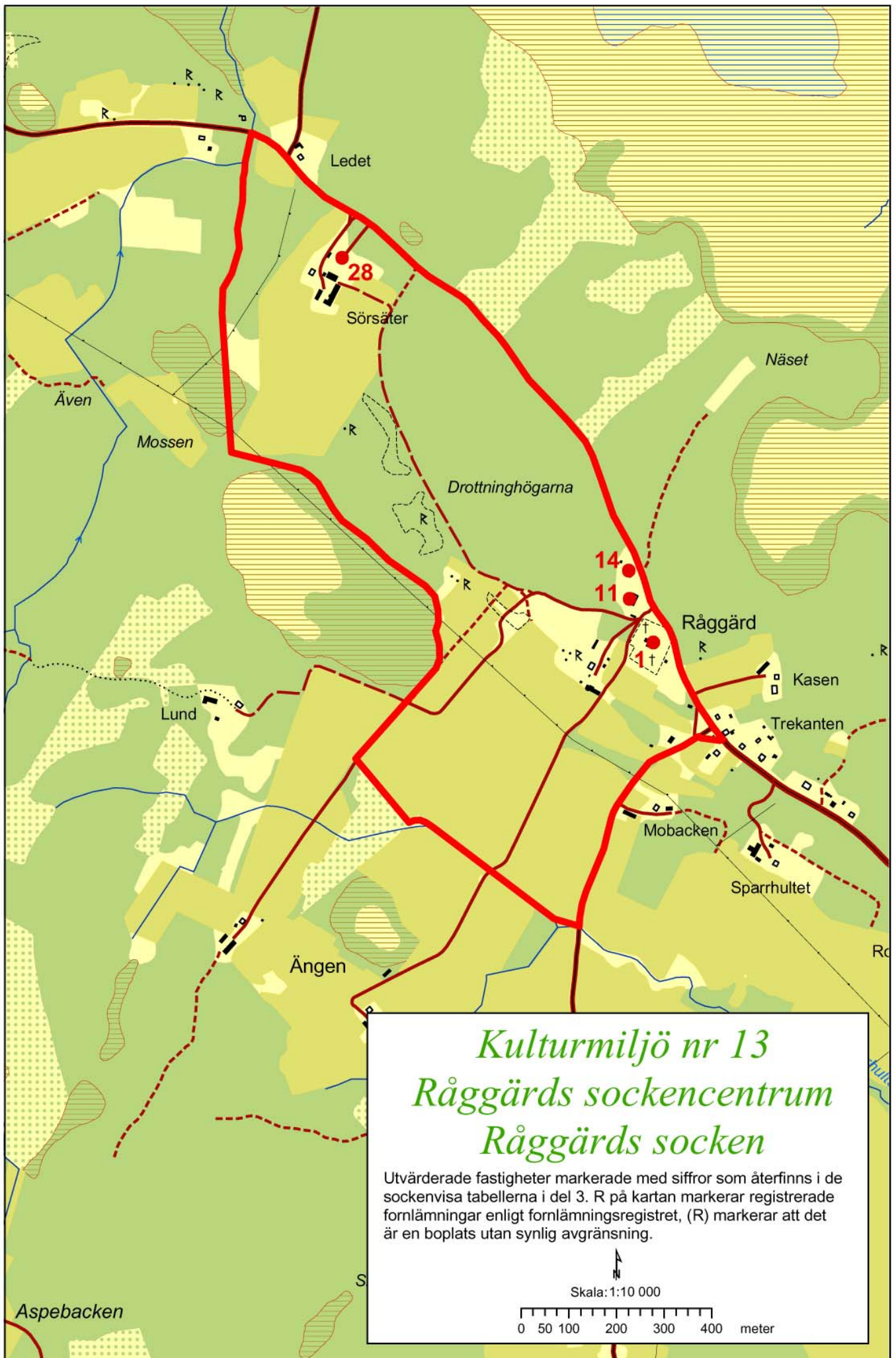
- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:* Kyrkan, Vinnsäter 1:33 och ytterligare en fastighet utvärderade som enskilda objekt.

- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986:* Del av miljön utvärderad. Utvidgad avgränsning i denna rapport.

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:* 5: Kyrkan och Vinnsäter 1:33 utpekade som särskilt värdefulla objekt i odlingslandskapet.

Riksintresse

Ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen. Miljön innefattar delområdet KP 13:9, Järbo kyrka m m.

13. RÅGGÄRDS SOCKENCENTRUM, Råggärds socken

Beskrivning

Kulturmiljö med fornlämningar, traditionellt sockencentrum och en äldre väg beläget på en moränås i varierad skogs- och odlingsbygd.

Moränåsen genom Råggård utgör en del av ett större ändmoränstråk som sträcker sig över Dalsland i sydostlig-nordvästlig riktning. Vid området kring Råggärds kyrka avgränsas moränåsen i nordost av den stora Öjemossen och i sydväst av en i huvudsak uppodlad dalgång. Vägen som leder längs åsen är en del av Dalslands äldre vägnät och kan följas i kartmaterialet tillbaka till 1600-talet. Utmed vägen finns gravfält, kyrka, f d skola och f d prästgård. Från kyrkan och upp mot Sörsäter leder den gamla vägsträckningen förbi gravfälten. Längs vägen finns också byggnadsgrunder, en jordkällare och små igenväxande åkertegar som spår efter försvunna torp. Öster om den gamla vägen går dagens landsvägsträckning, vilken utgör kulturmiljöns avgränsning mot nordost.

Gravfälten nordväst om kyrkan utgör ett särskilt intressant fornlämningsområde. Det är tre gravfält med ett 40-tal högar, varav flera monumentala. Gravfälten är med sitt mycket likartade fornlämningsbestånd ett av länets märkligare fornlämningsområde. På en laga skifteskarta från 1846 framgår att området vid gravarna utgjordes av ängsmark. Lantmätaren har här ritat in några runda cirklar som eventuellt betecknar gravarna. I anslutning till gravarna liksom finns fortfarande små rester efter de gamla ängsmarkerna.

Råggärds kyrka är av trä och uppförd på 1730-talet. Kyrkplatsen är dock sannolikt medeltida men uppgifter om tidigare kyrkor på platsen är osäkra. Intill kyrkan finns den gamla skolan (1880-tal) samt en byggnad som ursprungligen inrymt lärarbostäder (ca 1950). Skolan är numera nedlagd men brukas som gemensamhetslokal av bl a Råggärds byalag och hembygdsförening. De f d lärarbostäderna är privatägda.

Ca en kilometer nordost om kyrkan och skolan ligger det tidigare komministerbostället Sörsäter. Gården är omnämnd första gången i jordeboken 1546 som kyrkotomt. Den nuvarande huvudbyggnaden (1880-talet) är en timrad s k salsbyggnad, karaktäristisk för 1800-talets prästboställen. Söder om f d prästgården finns den tidigare arrendatorsbostaden, Sörsäter 1:1, med ekonomibyggnader och ett öppet odlingslandskap som i väster avgränsas av en bäckravin. En stenterrasserad väg leder till gården som omges av gamla grova lövträd. Det f d prästgårdsjordbruket visar på det tidigare sambandet mellan prästgård och jordbruk. Prästen som jordbrukare, med en del av sin lön i natura, var något som upphörde först i början av 1900-talet.

I kulturmiljöns södra del finns ett odlingslandskap som ger ett öppet och välhävdad intryck med gårdar uppdragna på åsen eller på mjuka höjdparter i dalgången och som består av många olika ekonomibyggnader t.ex. ladugårdar, smedja, och jordkällare. Området genomkorsas av brukningsvägar och stigar vilka förbinder gårdar och gamla torp med varandra. I slutningarna ned mot en bäck finns åkermark såsom den antagligen gjort under flera tusen år.

Enligt storskifteskartan från 1797 för kyrkohemmanet Råggård Stom fanns två gårdar, vilka utgjorde ett mantal. Gårdarna låg intill varandra, strax sydväst om kyrkan, på ömse sidor om en mindre väg. Båda gårdarna finns på laga skifteskartan från 1846, men idag finns bara den

ena av dem kvar. Åkermarken låg runt gårdarna och nedanför fanns stora slätterängar på de lägre partierna mot bäcken.

Under 1800-talet kom ängsmarkerna i dalgången utmed bäcken att odlas upp till åker. Utefter åsens höjd och litet neddraget i slutningen finns fortfarande små rester efter de gamla ängsmarkerna kvar intill gravfälten nordväst om kyrkan. Torplämningarna i området har också ett agrarhistoriskt intresse och berättar om den tid under 1700- och 1800-talen då befolkningen på landsbygden var mycket stor och trycket efter ny mark ökade.

Motiv

Miljön representerar en lång bebyggelsekontinuitet där kombinationen av fornlämningarna, odlingslandskap, den historiska bebyggelsen och den gamla vägen på moränryggen är av stor betydelse för förståelsen av det historiska sambandet mellan förhistorisk och historisk tid.

Fornlämningar av särskilt intresse och traditionellt sockencentrum på landsbygden med kyrka, f d prästgård med jordbruk, f d skola och lärarbostäder.

Odlingslandskapets största värde ligger i sambanden mellan bebyggelse och åkermark samt deras anpassning till den omgivande terrängen. Detta är en struktur som har lång historisk kontinuitet och har ett stort pedagogiskt värde. På moränåsen, utefter dess sluttningar och på den sankta marken längs med dalgången har åker-, ängs- och betesmarker anpassats till den naturliga nivelleringen i landskapet.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975.*
- *Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1986.*
- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994: 5: Gravfälten utpekade som fornvårdsobjekt med anknytning till odlingslandskapet.*

Riksintresse

Del av miljön utgör riksintresset för kulturmiljövården, KP 12, Råggård.

14. DALGÅNGEN VID GÄSSBO, Råggärds och Rännelanda socknar

Beskrivning

Kulturmiljö med värdefullt odlingslandskap och gårdsbebyggelse i en mindre dalgång.

Kulturmiljön innefattar norra delen av en uppodlad mindre dalgång omgiven av skogsmark. Här finns ett variationsrikt odlingslandskap, med för regionen ganska små åkrar, enbuskrika hagmarker och äldre bebyggelse. Dalgången genomflyts av en bäck i sydlig riktning och dalen är delad i två socknar, i söder Rännelanda och i norr Råggård. På ömse sidor av dalgången finns två vägar varav den ena leder fram till Gässbo och den andra slutar vid gården Ängen. Gårdsbebyggelsen i området ligger utefter dalens sidor i väster och öster i övergången mellan åker och bergslutningen.

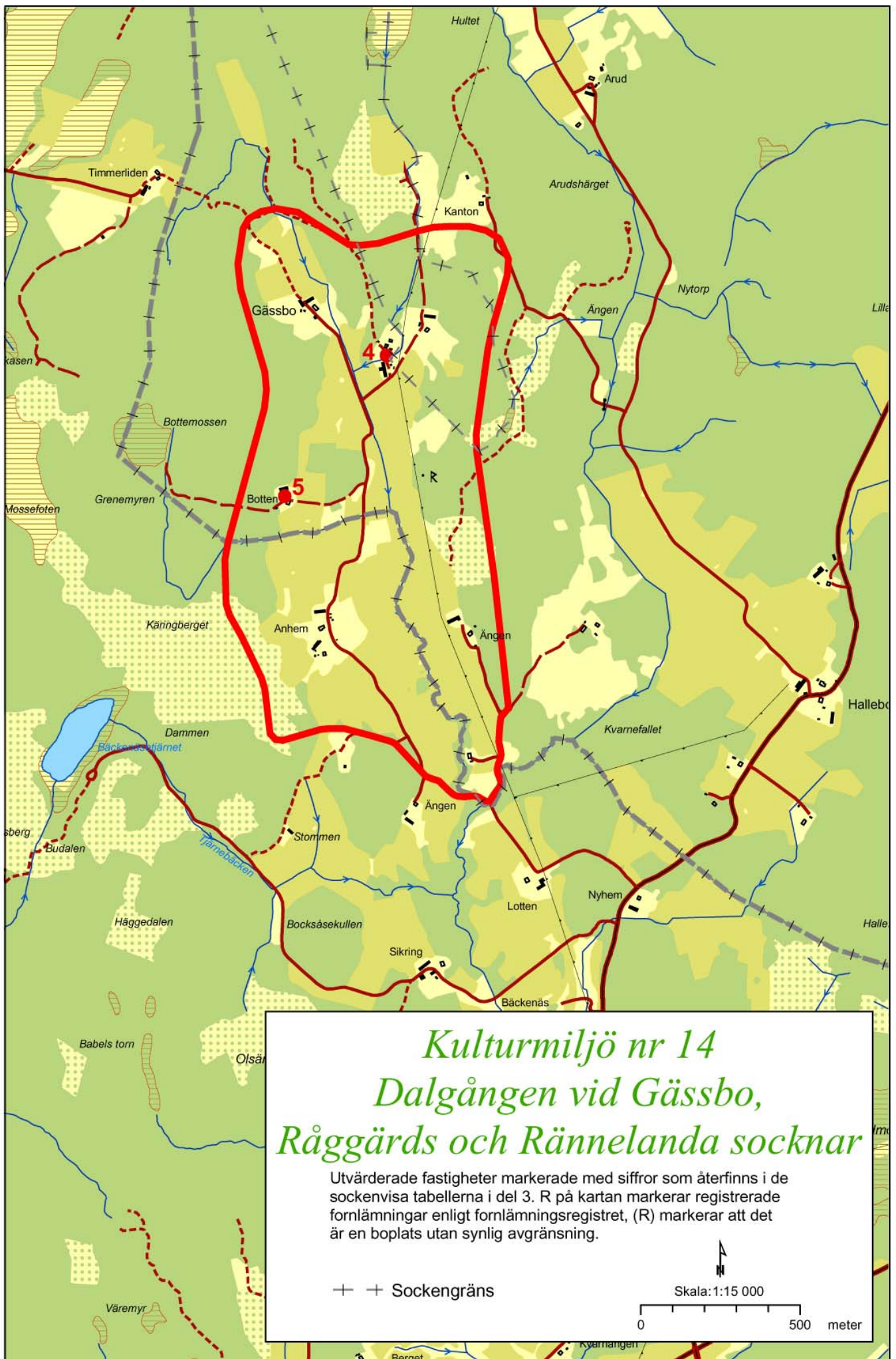
I öster, vid Ängen, finns några välhävdade enebackar i en sluttning från skogen ned mot åkarna. Runt öppna hållmarker finns en flora med höga naturvärden vilken är en rest av de ängsmarker som en gång fanns här. Här finns spår efter äldre åkrar och ca 500 m norr om gården en fornlämning, en hög med en hållkistliknande svacka i mitten.

Gårdarna vid Anhem ligger på en liten höjd med ekonomibyggnaderna spridda runt kullen vilka omges av välbetade betesmarker. Vägen genomkorsar Anhem och slingrar sig vidare norrut. Väster om vägen finns en liten kulle med hållmarker. Här växer bl.a. kattfot tjärblomster och slåttergubbe. Kring hållmarkskullarna slingrar sig ibland äldre, smala åkerlappar och här ser man också små odlingsrösen. Gården Anhem nämns skriftligt första gången 1642 och benämns då ”en tomt- skatte” och låg under gården Bäckenas. På 1890-talets ekonomiska karta kallas platsen Änim och här fanns då två gårdar.

Vid Gässbo finns en av kommunens bäst bevarade Dalslandsgårdar, Gässbo 1:2. Gården rymmer ett flertal byggnader och är delad i en man- och fägård. Terrängen är kuperad och mangården ligger på ett mindre höjd med en strid bäck nedanför. Huvudbyggnaden är en traditionell Dalslandsstuga, d v s enkelstuga i två våningar vilken flankeras av två flygelbyggnader, lillstuga och magasin. Något lägre är fägården, med bl a ladugård och svinhus belägen. På gården i övrigt märks bl a några vackra grova ekar. Gässbo nämns skriftligt första gången i en jordebok från år 1560 och benämns då som ett skattetorp som senare överförs till ½ hemman. Namnet kan ha sitt ursprung i mansnamnet Gäver och den senare leden –bo betyder bostad eller gård, alltså Gävers gård. Troligen är etableringen av Gässbo ett resultat av den av Gustav Vasa uppmuntrade nyetableringen av jordbruk i skogsområdena i Dalsland.

Då storskifte förrättades år 1789 fanns tre gårdar i Gässbo, vilka låg samlade där dagens gårdsbebyggelse på Gässbo 1:2 är belägen. Åkermarken låg i sluttningen runt byn samt på ömse sidor om vägen genom dalen. Runt omkring åkern fanns stora ängsmarker och på utmarken hade två ängslyckor röjts fram. Dessa var instängslade så att den fritt betande kreaturen inte skulle komma in på ängen. Under de knappt 70 år som förflöt fram till laga skifte år 1858 kan man se att även Gässbo hade påverkats kraftigt av den agrara revolutionen. Nästan all ängsmark hade uppodlats och det var endast på de torra hållmarkerna som ängen fanns kvar.

På 1890-talets ekonomiska karta finns förutom dagens bebyggelse ytterligare en gård i norra delen av dalgången men av denna ser vi idag inget annat spår än några husgrunder på en liten kulle. Denna gård finns också med på laga skifteskartan från 1858 men inte på storskifteskartan från 1789. Antagligen fick en av gårdarna i byn flytta ut i samband med storskiftet.

Gården Botten i västra delen av området finns angiven på 1890-talets ekonomiska karta men ej på laga skifteskartan från 1858. Troligen har gården tillkommit i samband med hemmansklyvning under perioden där emellan. Idag bedrivs inget aktivt jordbruk på gården och markerna växer igen men det finns värdefull hagmark med höga naturvärden, bl a växer där kattfot.

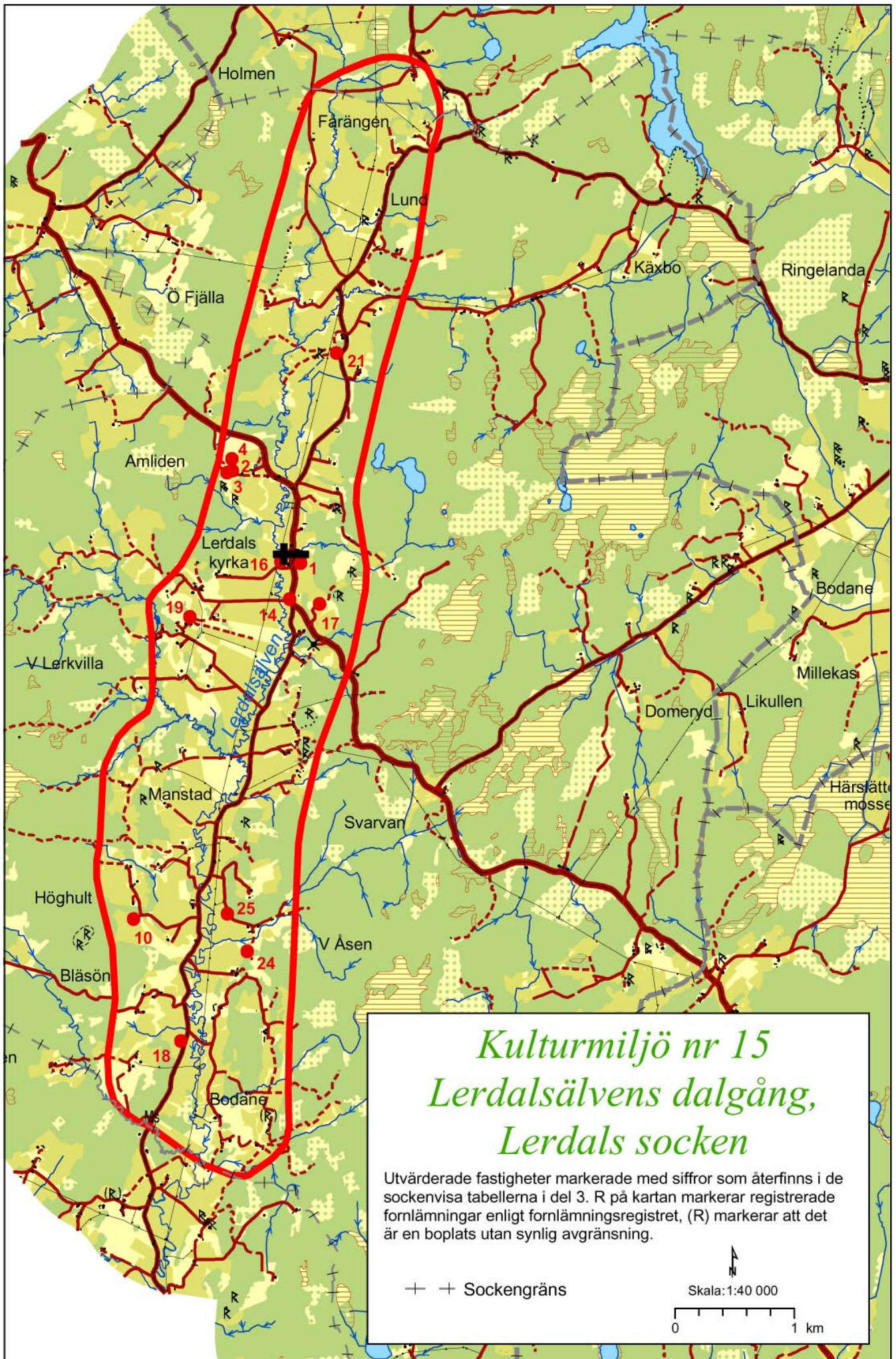
Motiv

Ålderdomligt, småskaligt och variationsrikt odlingslandskap med stora inslag av naturliga fodermarker som hålls öppet. Välbevarad gårdsbebyggelse där gården Gässbo 1:2 särskilt framträder. Bebyggelsen och odlingslandskapet i dalgången karaktäriseras av det jordbruk som bedrevs i högre liggande skogsområden i Dalsland.

Utvärderad i tidigare rapporter

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:5*
Miljön överensstämmer med område 07-02.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

15. LERDALSÄLVENS DALGÅNG, Lerdals socken

Beskrivning

Till ytan stor miljö med ett karaktäristiskt och sammanhållet odlingslandskap med gårdsbebyggelse i dalgången längs Lerdalsälven. Mindre sockencentrum vid Lerdals kyrka.

Lerdalsälven rinner genom en bred dalgång som kantas av skogsklädda bergåsar längs med älven. Det sammanhängande öppna odlingslandskap sluttar starkt ned mot älven. I den trånga dalgången brukas de lägre delarna som åkermark medan de högre belägna partierna utnyttjas som betesmark. Längs med älvens sidor och i ravinerna som omger denna fanns enligt 1890-talets ekonomiska karta sammanhängande ängsmarker. Hällmarkskullarna har under lång tid utnyttjats som betesmarker och här finns idag marker med höga naturvärden. Allmänt är landskapet mycket tilltalande och beroende av fortsatt jordbruk för att hållas öppet. Bl a finns rester av äldre slätterängsbruk som är beroende av ett fortsatt bete för att bevaras

Gårdarna ligger i karaktäristiska höjdlägen på kullar i dalgångens sluttningar. De omges ofta av grova gamla lövträd. Genomgående för hela dalen är de stora ekonomibyggnaderna, ladugårdar och lador samt att det finns många olika ekonomibyggnader på gårdstunen. Högre upp på bergen väster och öster om dalgången finns ett småskaligare odlingslandskap. Det var här, på de sämre jordarna i utmarkerna som nyetablering av små gårdar och torp ägde rum under 1700- och 1800-talen.

Under 1500-talet nämns namnen på 21 gårdar i Lerdal som redan då var etablerade som bärkraftiga. Lerdal var en gränssocken som kom att påverkas hårt av alla krig som rasade mellan Norge och Sverige. Gårdarna plundrades och brändes flera gånger, ibland med bara ett par årtiondes mellanrum under 1500- och 1600-talen. De flesta brukades av självägande skattebönder. Under århundradena skedde en hemmanklyvning och på de ursprungliga gårdstomterna bildades ”små bykullar”. Först i samband med laga skifte splittrades bebyggelsen på kullarna upp och en del gårdar fick flytta till nya lägen.

Längs med dalgången leder en landsväg parallellt med älven. Förutom denna genomkorsas dalgången av vägen mellan Rännelanda och Gesäter. Vid kyrkan, centralt placerad i dalgången, löper de båda vägarna samman längs en sträcka av ca en kilometer. Kyrkan är uppförd omkring 1770 på platsen för en troligen medeltida föregångare av trä. Den nuvarande kyrkan är uppförd av sten men tornet från 1775 är av trä. Intill kyrkan finns Lerdals fd folkskola som även inrymt lärarbostäder. Skolhuset är från 1930 och inrymmer idag samlingslokaler och bostad.

Norr om kyrka delar sig vägarna nära gården Amliden. Enligt den äldre jordeboken 1540 är Amliden ett helt skattehemman och namnet betyder gården på höjdsluttningen med almar. Norrut, mot Gillanda, slingrar sig vägen fram längs den östra sidan av dalgången, i ett öppet odlingslandskap. Gårdarna ligger i karaktäristiska höjdlägen på kullar i dalgångens sluttningar.

En sådan gård är Lommelanda gård. I mitten av 1500-talet var gården en av de gårdar som betalade störst skatt till kronan i form av smör och foder till kungens hästar. Åkermarken ligger i västsluttningarna samt längs med älven. Odlingslandskapet avgränsas av öppna diken och genomkorsas av vägar som binder samman bebyggelsen. Längst norrut i dalen ligger Fårängen, även den en gård med medeltida ursprung.

Söder om kyrkan längs med dalgångens västra sida ligger Björnerud och Västra Lerkvillan i krönläge uppdraget mot berget. Mittemot på östra sidan om älven och vägen ligger Östra Lerkvillan. Ortnamnet Björnerud berättar att en man vid namn Björns röjt åkermark i skogen. Gården Hålan ligger nästan dold i en mjuk svacka/håla vilket gör det lätt att förstå varifrån gården fått sitt namn. Kring Björnerud, Hålan och Intakan finns ett område med flera betade hagmarker som har ett högt naturvärde. Omkring hagmarkerna breder åkermarken ut sig omgivna av synliga odlingsrösen. Enligt 1890-tals kartan fanns här ängsmarker med inslag av lövträd. Hela området är en naturlig enhet som ger en bild av hur landskapet såg ut och användes före 1800-talets agrara revolution. Det moderna jordbrukets stora sammanhängande åkermarker ligger på de plana markerna mot Lerdalsälven.

Under början av 1500-talet var Lerkvillagårdarna ovanligt bärkraftiga och redan 1530 fanns det två gårdar på Västra Lerkvillan, något som är ovanligt för hela Valbo härad. Namnet är troligen en äldre form av namnet Lerdals älven "Lera" samt av fornsvenskans "kwild", framvällande älv som givet namnet Lerkvillan (Rosell). Odlingslandskapet är här särskilt tilltalande med välbetade betesmarker runt gården. De utgör de sista spåren efter de stora ängsmarker som fram till 1800-talet användes för att ta vinterfoder till djuren. Åkermarken ligger i sluttningarna och längs med den slingrande älvens sidor.

Söder om Lerkvillan möts man av gårdar i imponerande krönlägen längs med dalens västra sluttningar. Det är t.ex. Manstad som enligt jordeboken 1560 är ett "skattetorp" och namnet berättar att denna gård är Mannes boplats. Det är gårdarna Bergön, Höghult, Bläsön och Bråten. Samtliga har ett medeltida ursprung och finns med i de äldsta jordeböckerna från 1540-talet. Gårdarna på den östra sidan av dalgången ligger litet mer neddragna längs med bergssidorna t.ex. vid Bodane och Bräcke.

Bodane tillhörde 1540 en av de gårdar i Lerdal som betalade mest skatt till kronan i form av smör och foder. Redan år 1530 finns det upptecknat att bonden här betalade en speciell skatt kallad "konungafodring", vilket var en plikt att ge foder till stridshästar som hölls av överhögheten. En slingrande väg klättrar uppför bergsslutningen upp mot Bräckes gårdsplan som klänger sig tätt intill sluttningen. Fortsätter man på denna väg når man ett småskaligt åkerlandskap vid Mon, som påminner om det på den västra sidan av dalgången t.ex. runt Intakan.

I samband med att befolkningen ökade under 1700- och 1800-talets etablerades många nya torp. Mon var ett av de första torpen i Lerdal och beboddes redan 1744 av dragoner, gamla soldater och torparfamiljer. Mon övergick till att bli egen gård 1815 och 1846 övergavs det gamla läget på kullen då här blåste kraftigt och fick sin nuvarande placering. Mon är exempel på en sådan torpmiljö med väl bibehållen markanvändning med små åkrar och betesmarker som fortfarande är öppna och delvis betas. Man kan även se spår efter numera försvunna byggnader som rasat i form av byggnadsgrunder, en ensamstående liten ladugård och fruktträd t ex apel.

Motiv

Väl sammanhängande miljö som speglar en lång agrarhistorisk kontinuitet. Här finns historiska avtryck från yngre stenålder och fram till 1800-talets strukturförändringar av jordbruket. Tilltalande landskapsbild och gårdsbebyggelse med representativa bebyggelselagen för Dalslands odlingsbygder. Områden med stora naturvärden vilka är en rest från det gamla slåtterängsbruket. Medeltida kyrkplats med mindre sockencentrum med kyrka och f d skolehus vid medeltida kyrkplats.

Utvärdering i tidigare rapporter

- *Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda kommun, Älvsborgs Läns Museiförening 1975:*
Lerdals kyrka och några av gårdarna i dalgången utvärderade som kulturhistoriskt värdefulla enskilda fastigheter.

- *Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1994:5:*
Miljön överensstämmer med område 07-01.

- *Ängs- och hagmarksinventeringen i Färgelanda kommun, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, rapport 1993:3*

